کەرکووك لە نێوان هەردوو ئاماری 1947-1957

عەلی مەحمود

2024-11-18   415

لە ماوەی هەزاران ساڵدا کەرکووك لەناو سنووری قەڵادا قەتیس ما بوو, لە کۆتایی سەدەی 18 ەوە , کەرکووکی دەرەوەی قەڵا گەورەترەوە بوو لە کەرکووکی ناو قەڵا .

دروستکردنی قەیسەری و قشڵەو تەکیەی تاڵەبانی و خانەقای سەید ئەحمەد و بازاڕی گەورەو بازاڕی جوت قاوە و پردی بەردینی خاسە, بە گەورەترین دەسکەوتی ئاوەدان کردنەوەی کەرکووك لە سەدەکانی ڕابردوو دادەنرێت , تا سەردەمی   دروستکردنی دەوڵەتی عێراقی , لە پاڵ قەسر و هاوینگەی دەوڵەمەند و ئەشرافەکان لە دەرەوەی قەڵا .

تەنها لە دوو دەیەی کۆتایی سەدەی نۆزدەو دەیەی یەکەمی سەدەی بیستدا , شاری کەرکووك دووجار ڕوپێوی خۆس زیادی کرد ((ڕوپێوی شاری کەرکوك و هەولێر لە نێوان ساڵانی 1890- 1914 بوو بە دووجار   1) .

گرێدانی وڵات بە جیهانەوە , کاریگەری دانا لەسەر گەشەی بازرگانی , بەهۆی شۆڕشی پیشەسازی و ئەو داهێنانەی لە هۆیەکانی گواستنەوە و پەیوەندی بەدی هات ((.... ساڵی 1864 , بەغدا لە ڕێگەی هێڵی تەلەگرافەوە گرێدرا بە بەصرەوە, هەروەها بەغدا لەگەڵ تاران و هند و ئەستەنبوڵ

کەرکووك وەك بەشێك لە دەسەڵات و جوگرافیای عوسمانی , بەشی خۆی لە تەواوی ئەو گۆڕانکاریانە . دورییەوە لە ناو دەسەڵاتدا بەدی هات

بۆیە دەبینیین کەرکووك لە سەدەی 18 ەوە بەرەو ڕوی کۆمەڵێك گۆڕانکاری هەمە لایەنە بووەوە , ژمارەی دانیشتوانی زیادیکرد , بەهۆی بەرزبوونەوەی داهاتی تاك و باشتر بوونی خۆراك و گەشەکردنی کەرتەکانی خوێندن و تەندروستی , هەروەها قەبارەی شار چەندین بەرامبەر چووە سەر , دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەتی ئاڵۆز بوەوە , کارگێڕی مەزن مۆدێرن و بەرفراوان بووەوە .

دوای داگیرکردنی عێراق و کەرکووك لە لایەن سوپای ئینگلیزەوە لە ساڵی 1918 , سەرەتایەك بوو بۆ کۆتایی هێنان بە قۆناغی دواکەوتویی کۆنەپەرستی و دابڕان لە پێشکەوتنەکانی ڕۆژئاوا , سەرەتایەك بوو بۆ ئاشتبونەوە لەگەڵ پێشکەوتنەکانی ڕۆژئاوا .

ئینگلیزەکان لەگەڵ سوپاکەیان سەرباری داگیرکاری , وەلێ کۆمەڵێك بەهای نوێی ئابوری کۆمەڵایەتی سیاسی فەرهەنگی و مۆدێلی تەلارسازی و ڕێکخستنی شەقام و ڕێکخستنی تۆڕی زێراب و باخچەو .... هێنا , کە پایەی مادییان لەسەر گەشەکردنی شار و بەرزبوونەوەی ڕێژەی شارنشینی و . بەرزبوونەوەی ڕێژەی چینی ناوەند ڕاوەستاوە

لە ماوەی سەدان ساڵ , لە بواری نەخشە و تەرزی خانە سازی لە کەرکووك , هیچ گۆڕانکارییەك بەدی نەهات , چ لە شێوازی نەخشەی ئەندازیاری تەلارسازی یاخود زێراب و ئاوو وئاوەڕۆ , تەنانەت ڕێکخستنی ئاوی بارانی بان خانووەکان بەشێوەی دواکەوتووانە مایەوە , لە کاتێکدا لە ڕۆژئاوا لەم

بەشێوەی دواکەوتووانە مایەوە , لە کاتێکدا لە ڕۆژئاوا لەم بوارەدا هەنگاوی زۆر گەورە نرابوو , خانەسازی چووبووە قۆناغی باڵەخانەی چەند نهۆمی و خانووی مۆدێرنەوە .

لە عێراقدا , نەخشەسازی خانوو لە سەدەی 19 بەهەمان)) شێوەی سەدەی 16 بوو , پێشکەوتنێکی وای نەکرد شیاوی سەرنج بێت 3 (.

لە دوای گۆڕانکارییە هەملایەنەکانی سەدەی نۆزدەهەم , بە تایبەت لە بواری یاسای بازرگانی و باج , گەشەکردنی بازرگانی و پەرەسەندنی وەبەرهێنانی بەروبوومی کشت و کاڵ و ئاژەڵداری , ژمارەیەك دەوڵەمەندی گەورە پەیدا بوون , کەوتنە دروستکردنی قەسری گەورە گەورە بە شێوازێکی نوێ , تەنانەت ئاغاو گەورە مەلاکەکانی گوندەکانیش لە شارەکان قەسریان دروستکرد , هەندێکیان بە حوکمی ئەوەی مناڵەکانیان لە ڕۆژئاوا دەیان خوێند, لە ژێر کاریگەری مۆدێلی تەلارسازی ڕۆژئاواییدا قەسرەکانیان دروستکرد , لەم سەردەمەوە دەبینیین قەسری گەورە لە دەرەوەی قەڵا دروست دەکرێت , کە هەریەکەیان پانتاییەکی گەورەی ڕوبەرییان داگیر کردبوو , سەرباری بوونی باخچەی گەورە , ئەمەش کاریگەری لەسەر گەورە بوونەوەی قەبارە و جوانکردنی شار دانا .

هەژاری عەوام , بێکاری و نزمی هێزی کڕینیان , , ڕێگر بوو لەبەردەم بەرزبوونەوەی ئاستی کاربردییان , چەندە ئاستی ئابوری تاك بچێتە سەر , ئەوەندە بەکارهێنانی کەل و پەلی ناو ماڵ زۆر دەبێت , پەیوەندی توند هەیە نێوان جۆری خانوو و ژمارەی دانیشتوان , هەروەها داهاتی تاك و ژۆری خانوو .

بە باشتر بوونی باری ئابووری تاك , بەکارهێنانی خانو و ژوری زیاتر دەچێتە سەر , هەروەها خانوی تازە دروست

ژوری زیاتر دەچێتە سەر , هەروەها خانوی تازە دروست دەکرێت و خانووە کۆنەکان نۆژەن دەکرێتەوە , سەرباری ئەوەی نەخوێندەواری و دواکەوتوویی گشتی هۆکاری پێشنەکەوتنی شێوەی شار و تەرزی تەلارسازییە .

بەر لە هەڵگیرسانی جەنگی یەکەم تێکڕای هێزیکڕین لە لای)) هاووڵاتی یەکی عێراق لە باشترین حاڵ َدا لە سێ یەکی تێکڕای هێزی کڕینی هاووڵاتی یەکی ئیمپراتۆری عوسمانی کەمتر بوو 4 (.

کەرکووك لە کۆتایی سەدەی 18ەوە , ڕۆڵی بازرگانی چووە سەر , بازاڕەکانی گەورە بوەوە و بەروبوومی گرانبەهای زیاتر بوو , بەڵام لە ئاستی موصڵدا نەبووە . لەوکاتەوەی بووە ناوەندی کارگێڕی ناوچەکە , ئەو پلە یەکەمەی لە تاوخ سەندەوە , پێگەی ئابوری و ڕۆڵی سیاسی چووە سەر , بەڵام هیچ لەم گۆڕانکارییانە , نەیانتوانی بە ئەندازەی دەرهێنانی نەوت , ڕۆڵی خۆیان بگێڕن لە گەشەدان بە شاری کەرکووك .

کەرکوك تا سەدەی بیستەم لەبەر گەلێك هۆ ڕۆڵی ئابوری)) نەبوە , موسڵ بە پێچەوانەی کەرکوکەوە 5 (. .

هاتنی ئینگلیز بۆ کەرکووك , سەرەتایەك بوو بۆ هەرەس هێنان بە هەموو دیاردە و نەرێتە کۆنەکان , هەرەس بە نەخشەی شار , بە شێوەی کلاسیکی خان , خان و کاروان , عارەبانچی و گالیسکەی دوو چەرخە , حوجرە و مزگەوت , کەواو سەڵتە , هەرەس بە خوێندنی ئاینی و داب و نەرێتی کۆن , لە بەرامبەردا شەمەندەفەر و هوتێل و شەقامی بەرین و ئۆتۆمۆبێل و قوتابخانی سکۆلار و ئافرەتی عەل مۆدە و ئەفەندی سەر ڕووت بڵاو بوەوە .

ئەم گۆڕانکارییانە لەسەرەتاوە بەرەو ڕوی بەرگری نەرێت پارێزان بووەوە , لە پێشانەوە بەرگری توند لە ئاست هاتنی

ئەم گۆڕانکارییانە لەسەرەتاوە بەرەو ڕوی بەرگری نەرێت پارێزان بووەوە , لە پێشیانەوە بەرگری توند لە ئاست هاتنی ئینگلیزەکان پیشان درا ((پیاوە ئاین پەروەرەکانیش پڕوپاگەندەیەك لە نێو شار بڵاودەکەنەوە ئەوەی دیدەنی ئەو داگیرکەرانە بکات خوای گەورەو میهرەبان لێ ڕازی نابێت خۆ ئەوەی لە ڕێگاش تێیان هەڵبنگووێت –توش یانبێت-دەبێ ڕوی خۆی وەربگیرێت و چاو بنوقینێت . (6

دەبینیین لە سەرەتاوە هێزەکانی ئینگلیز بۆ پێداویستی خۆیان مەلهاو هوتێل دروست دەکەن , تەکیە و خان نایانە توانی پێداویستی ئینگلیزەکان دابین بکەن .

ئوتێلی)) هێزەکانی ئینگلیز Resthouse یان دروست کرد . بە دوایدا لە ساڵی 1925 , ئوتێلی ئەحمەد پاڵاس لە شوێن ئوتێلی کەرکوکی ئێستا دروستکرا . (7

وەك سەرنج دەدەین کەرکووك لە قۆناغی خان خورماوە , گواستییەوە بۆ میوانخانەی ئەحمەد پاڵاس .

بەهەمان شێوە ئەم گۆڕانکارییانە بواری کەرتی پیشەسازیشی گرتەوە .

پیشەسازی لە کەرکووك بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕییوە , لە سەرەتاوە پیشەسازییەکان پێداویستی ناوچەکەیان وەك سندوق و سۆبە و سەتڵ و قاپ و قاچاغ و خم و لباد و لێفەو شمشێر و خەنجەر و چەقۆو .... فاق و پاشان کەل و پەلی کشت و کاڵی وەك شەغرەو داس و گاسن و ..... و چەقۆو و دوکەڵ کێش و .... لە پاڵ قوماش و لباد و کەتان .. تا جلوبەرگی زێڕچن و دەرگای بزمارڕێژ دابین دەکرد .

قۆناغی دووەم بەرهەم هێنانی هەندێك کەل و پەلی بەکاربردن بوو لە شاردا , وەك سابون و چوکلێت و لوقم و بەفر و شەربەت و ... .

بەڵام هەرچی قۆناغی سێیەمە که باڵاترینیانە, بریتی بوو لە قۆناغی دەرهێنانی کەرەستەی خاو , وەك دەرهێنانی نەوت و بەرهەم هێنانی نەوتی سپی و گاز و بەنزین و گۆگرد و ... .

لە شاری کەرکووك پیشەسازی مۆدێرن بە کارگەی بەفر دەستی پێکرد , بۆ دابینکردنی ئاوی سارد بۆ هێزەکانی ئینگلیز ودەوڵەمەندەکانی شار ,

لە مانگی تەمووزی ساڵی 1922 کارگەیەکی بەفر)) دروستکردنی . (دروستکردن لە کەرکووك کەوتە کار 8 کارگەی بەفر نیشانەی هەنگاونانە بۆ بوون بە کارەبایی کردنی پیشەسازی و هەنگاو نان بۆ پیشەسازی مۆدێرن و بوون بە کۆمەڵگەیەکی بەکاربەر .

هاوکات بەستنەوەی کەرکووك بە شاری بەغداوە , لە ڕێگەی هێڵی شەمەندەفەرەوە , گەشەی دا بە بازرگانی لە شاری کەرکووك , بەستنەوەی ڕاستەوخۆی بە پایتەختەوە مەغزای سیاسی و ئابوری خۆی هەیە , ئاسنی هێڵی شەمەندەفەرەکە بوو بە قەڵایەکی مەزنی دیکە بۆ شارەکە , پێگەی کەرکووکی لە هەمبەر شارەکانی ناوچەکە بەرزکردەوە , بوونی هێڵی شەمەندەفەر لەهەر شارێکدا , گەشە بە چالاکی هاووڵاتیان و جوڵەی بازرگانی و گەشە بە بەرهەم هێنان و بەکاربردنیش دەدات . ((لە مانگی ئەیلولی 1925 ڕێگای شەمەندەفەری کەرکوك بەغدا کۆتایی پێهات ئەمەش کرێکاری دەوێت .(9 .

ئەگەر سەیری هێڵی شەمەندەفەری کەرکووك بکەین , لەچاو ئەوەی لە وڵاتانی پێشکەوتوودا هەبووە , دڵۆپێك نییە لە دەریایەك , بگرە هەر بە بوون ناژمێرێت , هەنگاوی دواتر لە ساڵی 1949 کەرکووك بە هەولێر بەسترایەوە , بەمەش ڕێگای هەولێر - بەغدا بووە دیلی شاری کەرکووك , هەولێر

ڕێگای هەولێر - بەغدا بووە دیلی شاری کەرکووك , هەولێر زیاتر لە جاران پەیوەست بوو بە کەرکووکەوە ((لە کوردستاندا بە مانای هێڵی شەمەندەفەر نییە , ساڵی 1949 هێڵێك لە جۆری مەتری ڕاکێشرا شاری بەغدای بە کەرکووك و هەولێر دەبەستایەوە و درێژییەکەی 433کم بوو 10) .

لە دواییدا هێڵێکی دیکەش ڕاکێشرا بۆ بەیەك بەستنەوەی) کەرکووك و بێجی و حەدیسە کە 252کم بوو 11) .

لە دوای بەستنەوەی کەرکووك لە ڕێگەی هێڵی شەمەندەفەرەوە , بە شارەکانی بەغدا , هەولێر , بێجی , حەدیسەوە , هاوکات لە ڕێگای جادەی هاملتۆنەوە(هەولێر- حاجی ئۆمەران) گەشەدرا بە پەیوەندی لەگەڵ ئێران .

لە ناوەڕاستی دەیەی سێ یەم دوو پرد دروستکرا بۆ ئەوەی)) پەیوەندی گەشە بکات هەولێر - ڕەواندز لەگەڵ ئێران , هاملتۆن قیرتاو کرا 12) .

دەرهێنانی نەوت

لە سەدەی حەفدەهەمەوە(1639) عوسمانییەکان بەشێوەی سەرەتایی نەوتییان لە کەرکووك دەردەهێنا , بەڵام ئەو نەوتە هەر بۆ بەکاربەری ناوخۆیی بوو , لە ماڵان و گەرماوەکانی شار . گرنگترین ڕوداو لە مێژووی شاری کەرکووك دا , تەقینەوەی چاڵە نەوتییەکانییەتی , کە نەك ئاگر بەڵکە ئاڵتوونی لێوە باری .

لە ئازاری 1925ەوە کۆمپانیای نەوتی تورکی ,بە فەرمی قۆرخی دەرهێنانی نەوتی کەرکووکی کرد. بە دەست بەکار بوونی کۆمپانیای نەوت و دامەزراندنی هەزاران کرێکار لەم کۆمپانیایە , گەورەترین شۆڕش بوو لە مێژووی کەرکووکدا بەسەر بێکاری و هەژاری و بازاڕ خراپیدا بەرپاکرا .

له سەرەتاوە کۆمپانیای نەوت 50 ئینگلیز و 2500 عێراقی))
دامەزراند 13) .

لە دەستپێکدا زۆربەی کرێکاران, لە دەرەوەی ناوچەکەوە هێنران, ئەمەش دەربڕی سیاسەتی ڕەگەزپەرستانەی ڕژێم بوو بەرامبەر بە خەڵکی ڕەسەنی شارەکە .

ساڵی 1925 کۆمپانیای نەوتی تورکیی((دوایی)) بووبە:عێراقی)) لە ناوچەی کەرکوك دا تەنها 180 کرێکاری هەبوو کە, بە پشکنینی نەوتەوە خەریك بوون .بەڵام لەماوەی ساڵێکدا ژمارەیان گەیشتە 2500کرێکار و پاشان بوو بە 3500 (14)

دامەزراندنی دەزگاکانی نەوت لە لیواکەو دەستکردنی)) کۆمپانیای نەوتی عێراق بە هەڵکەندنی بیر و ڕاکێشانی بۆڕی , بونە هۆی ((داباریینی هەزاران کرێکار و کارزانان , کە بە هەزاران کەسی تری خاوەن پیشەی جیاجیاو وردەبازرگان و فرۆشیار و ئەوانەی بە دوای بژێوی خۆیاندا دەگەڕێن بە دویان کەوتن کەوتن و بەسەر شارە نەوتیەکاندا-بە تایبەت شاری کەرکوکدا داباریین 15) .

دامەزراندنی 3500 کرێکار لە کۆمپانیای نەوتی کەرکووك , بە مانای ئەوە دێت هەمان ژمارە خێزان لە شاری کەرکووك ژیانیان لە ڕێگەی کارکردن لە کۆمپانیاوە دابین دەبێت, خۆیان و خێزانەکانیان دەبنە بەکاربەر لە بازاڕدا , پێداویستیەکانی ڕۆژانەی خۆیان لە بازاڕی شارەکە دابین دەکەن , بەمەش بازاڕ دەبوژێتەوە و گەشەدەکات , لێشاوی دراو دێتە بازاڕەوە , خەڵك دەوڵەمەند دەبێت .

کرێکارە لادێییەکانیان لە شاردا نیشتەجێ دەبن , ئەوانەی لە شارەکانی ترەوە هاتوونە , لە کەرکووك نیشتەجێ دەبن , قوتابخانە , نەخۆشخانە , نانەواخانە , ... نوێیان پێویست

قوتابخانه , نەخۆشخانه , نانەواخانه , ... نوێیان پێویست دەبێت , بەمەش شار وەك بازاڕ , ژمارەی دانیشتووان , قەباره , کارگێڕی و خزمەتگوزاری گەشەدەکات , سەرباری گەشەکردنی ئاسۆی ژیان له شارەکه , دواڕۆژی ژیان له شار به گڕی نەوتەکەی بابەگوڕگوڕ ڕۆشن دەبێتەوه .

دەرهێنانی نەوت له کەرکووك , سەرباری ئەوەی پێگەی کەرکووکی له ڕوی جیوئابوری وجیوسیاسییەوه بەهێز کرد , هاوکات بووه هۆکاری پەیدا بوونی کار له شاردا , که له مێژوی خۆیدا بێ وێنەبووه.

له دوای ئەم مێژوەوه , پێگەی کەرکوك چووه سەر , نەك تەنها بازاڕی ناوچەکه بوو , بەڵکه دەبینیین دەبێته ناوەندی ڕۆشنبیری و تەندروستی ناوچەکەش , کرێکارانی خانەقین , که پێشتر کەمترین پەیوەندی بازرگانی و کارگێڕییان لەگەڵ کەرکووك هەبووه , کرێکارانی نەوتیان بەهۆی کۆمپانیای نەوتەوه ڕاستەوخۆ پەیوەندیان دەبێت به نەخۆشخانەی کەرکووکەوه .

سالی 1926 کرێکارانی نەوتی خانەقین دەچوون بۆ))
16 نەخۆشخانەی کەرکووك) .

دەسەڵات له سەرەتاوه بەهۆی کۆمەڵێك هۆکارەوه , بەشی زۆری کرێکارانی کۆمپانیای نەوتی کەرکووکیان له دەرەوەی شارەوه هێنا , تەنانەت له دەرەوەی وڵاتیشەوه , ئەگەر سەرنج بدەین و وردبینەوه , دەبینیین کۆچکردووان بۆ کەرکووك , بەشی زۆریان ناسنامەی ئاینیان کریستان و صوبییه .

کردنەوەی بۆڕییه نەوتییەکانی کەرکووك لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست , گەشەی زیاتری به پیشەسازی نەوت دا .

له کۆتایی 1934 ەوه نەوت نێردرایه دەرەوه , له سالی))

له کۆتایی 1934 ەوە نەوت نێردرایە دەرەوە , له ساڵی))
. (1935 بۆڕی نەوتی کەرکوك-حیفا کرایەوە 17

ساڵی 1935 نزیك 4 ملیۆن بەرمیل نەوت نێردرایە دەرەوە))
, لەو ساڵەدا عێراق هەشتەم وڵات بوو له بەرهەمهێنەرانی
ساڵ بە ساڵ هێزی ناردەی نەوت له . (نەوت 18
کەرکووك دەچووە سەر , بەمەش ژمارەی بۆڕییەکان زیادی
. دەکرد

له ساڵی 1934 هێڵی نەوتی 12 ئینجی بۆ تەرابلس و))
حەیفا دروست کرا , له 1949 هێڵێکی دیکەی 16 ئینجی بۆ
تەرابلس و له 1952 هێڵێکی 30 ئینجی بۆ بانیاس , ئەوەی
. حەیفا له 1948 ەوە ڕاوەستا (19)

کەرکووك ماوەی زیاتر له نیو سەدە , گیرفانی سەرجەم.
خەڵکی عێراق بوو , داهاتی عێراق له ڕێگەی بۆڕییە
نەوتەکانی کەرکووکەوە دابین دەکرا ((چاڵگە نەوتییەکان
کەرکوك له نێوان ساڵەکانی 1927-1974 پتر له 70,2%
. نەوتی عێراقیان بەرهەم هێناوە 20)

ساڵی 1934 بەرهەمی نەوتی کەرکووك 0,96 ملیۆن تەن بوو
, له 1947 بووە 4,40 ملیۆن تەن ,له 1957 گەیشتە
. (11,65ملیۆن تەن 21

نەوت جگە لەوەی پێویستی بە هێزی کارە , هاوکات
ئەندازیار و میکانیك و شۆفێر و حەرەسیشی دەوێت ,
هەروەسا پێویستی بە ژێرخانێکی پێشکەوتووش هەیە ,
لەوانە وزەی کارەبا , ڕێگاو بانی بەرین , پەیوەندی و
. گواستنەوەی پێشکەوتوو

بوونی ئەم توێژانەی ئاماژەمان پێیان دا له شاردا , جێگەو
ڕێگەی چینی ناوەند له شاردا بەهێز دەکات , چینی
ناوەندیش سەرچاوەی گەشەی هەمەلایەنەی شارن ,

ناوەندیش سەرچاوەی گەشەی هەمەلایەنەی شارن , سەرچاوەی هەموو تەرز و مۆدێلێکی نوێن .

ئەگەر لە ڕابردوو دەیانووت ئاو و ئاوەدانیی , لەم سەردەمە کارەبا ڕۆڵی کەمتر نییە لە ئاو بۆ ئاوەدانی , بوونی کۆمپانیای نەوت لە شارەکە , هۆکارە بوو بۆ گەشەدان بە بەرهەم هێنانی کارەبا لە شار .

سالی 1945 وێستگەیەکی کارەبای نوێ دروستکرا , توانای)) بەرهەم هێنانی وزەی کارەبای زۆر زیاتر بوو لەوەی یەکەم . (وێستگەی کارەبا بڕ بڕە پشتی کێڵگەی نەوتە 22 .

کاریگەرییەکی دیکەی نەوت لەسەر گەشەی شار , نیشتەجێکردنی کرێکار و کارمەندانی کۆمپانیای نەوت بوو لە ناو شاری کەرکووك , بۆ ئەم مەبەستە سەدان خانوو دروستکرا لە گەڕەکی مۆدێرنی عەرەفە , کە بە مۆدەیەکی نوێی ڕۆژئاوایی نەخشەی خانووەکان داڕێژرا , سەرباری باخچە دڵگیرەکانی خانوەکان و باخچەی گشتییەکەی گەڕەکەکە , دڵڕفینی دیوی دەرەوەی خانووەکان , کە تا ئێستاش بە پێشکەوتووترین گەڕەکی شار دەناسرێت لە کەرکووك ((سالی 1952 ەوە بۆ 1955 ژمارەی 341 خانوو لە عەرەفە دروستکرا (23) .

ئەم گەڕەکە دوایی ئەوەی بەرینتر بووەوە , پێویستی بە شارەوانی تایبەت , یانەی وەرزش , قوتابخانە , کلێسە , نەخۆشخانە , باخچەی مۆدێرن , گۆڕەپانی فوت بۆڵێن , هەیە....... .

هاوکات کۆمپانیای نەوتی باکور کەبارەگاکەی لەکەرکووك بوو , دەزگایەکی کارگێڕی گرنگ و گەورە بوو , دەیان و سەدان فەرمانبەر کارییان تێیدا دەکرد , تەنانەت لە سیاسەتی وڵاتیشدا ڕۆڵی کارا و دیار و گرنگی هەبوو .

پەروەردە لە کەرکووك

لە دوای ساڵی 1900 خوێندنەوەو نووسین زیادی کرد لە عێراقدا , پەیدابوونی خوێندنی سکۆلار هەنگاوێکی گەورە بوو بۆ گۆڕانکاری ڕیشەیی لە شێوازی ژیان و پێکهاتەی شار و گەشەکردنی چینی ناوەند .. , هەرچەندە ڕێژەی خوێندن لە کەرکووك زۆر لە خوار عێراقەوە بوو .

لە ڕابردوو تەنها مزگەوت شوێنی چاوپێکەوتنی پیاوانی زانست و ئاین و ئەدەب بوو , بەڵام دواتر قوتابخانەی سکۆلار پەیدا بوو , ئەو تەرزە پەروەردەییە کۆنە نایەتوانی وەڵام بە مۆدێرنیتە بداتەوە , قوتابخانەی سکۆلار پەیدا بوو وردە وردە گەشەیکرد . گرنگترین قوتابخانە سکۆلارە سەرەتاکانی شاری کەرکووك بریتی بوون لە : ((قوتابخانەی شاترلو - قوتابخانەی مەرکەزی - قوتابخانەی قەڵا - قوتابخانەی ئیسرائیلی - قوتابخانەی کلدانی - قوتابخانەی بڵاخ - قوتابخانەی ئاوچی کچان - قوتابخانەی تاهیرە - قوتابخانەی شەرقییە لە هەرە قوتابخانە کۆنەکانی شاری کەرکوك 24) . کەرکووك نەك تەنها قوتابخانە , بگرە لە سییەکانەوە قوتابخانەی ساوایانیشی تێدا هەبووە ((ڕەوزە لە ساڵی 1936 لە کەرکوك هەبووە , 63 قوتابی هەبوە 25) .

هەروەها لە بیستەکانەوە , کەرکووك چەندین پەرتوکخانەی تێدا هەبووە ((کتێبخانەی ئەمەل لە ساڵی 1926 دامەزراوە خاوەنی محەمەد حەبیب , کتێبخانەی عەصری لە ساڵی 1930 دامەزراوە خاوەنی عەباس حلمیی , کتێبخانەی ئەلتەرەقی لە ساڵی 1933 دامەزراوە و خاوەنەکەی مەلا حەمەدەمین عەصری بوو (کتێبە میللییە تورکمانییەکانیان چاپ دەکردەوە) (26) . لە ((ڕاستیدا محەمەد ئەمین عەسری خزمەتێکی زۆری بە ئەدەبی کوردی

محەمەد ئەمین عەسری خزمەتێکی زۆری بە ئەدەبی کوردی کردووەو ژمارەیەك ئێجگار زۆر پەرتووکی کوردی چاپ کردووە , بۆ خۆشی کورد بووە)).

گرنگترین هەنگاوی مەزن لەم بواری کتێبخانەدا لە شاری کەرکووك نرابێت , کردنەوەی کتێبخانەی گشتی شارە , بوونی کتێبخانەی گشتی لەهەر شارێکدا , سیمای رۆشنبیری و فەرهەنگی شار دەر دەخات , قۆناغێکیشە بۆ نمایشکردنی زۆربوونی ژمارەی خوێندەواران لە شار و وەڵامدانەوە بە پێداویستییەکانیان ((کتێبخانەی گشتی کەرکوك لە ساڵی 1931 دروستکرا 27) .

ئەم کتێبخانەیە لە ساڵی 1937 دروست کراوە , لەسەر)) پانتایی زەویەکی فراوان کە تەرزی بیناکارییەکەی تێکەڵاوە لە هونەری بیناکاری ئیسلامی و هونەری بیناکاری کاریگەری ماوەی هاتنی ئینگلیزەکان .... زەوی ئەم کتێبخانەیە لە لایەن (سەید ئەحمەدی خانەقاوە) پێشکەش کراوە بۆ دروست کردنی کتێبخانە بەرامبەر ماوەیەکی دیاری کراو , کە بەرێوەبەری کتێبخانەکە لە لایەن ماڵی (سەید ئەحمەد)ەوە دەست نیشان بکرێت و کورد بێت) . 28

گۆڕانکارکاری فەرهەنگی لە شاری کەرکووکدا تەنها بە کتێبخانەوە نەوەستا , بەڵکە کەرتەکانی دیکەی رۆشنبیریشی گرتەوە , سەرباری ئەوەی لە ساڵی 1911 ەوە رۆژنامە لە کەرکووك دەرکرا کە دواتر هەڵوێستەیەك لەسەری دەکەین , لە چلەکان سینەماش هاتە شارەوە , بوونی سینەما تێکشکاندنی ئەو شورایە بوو , رێگەی دەگرت لە بینینی جیهانی دەرەوەی سنوورەکان , لە رێگەی سینەماوە وێنەیەك لە ژیان و پێشکەوتنەکانی رۆژئاوا هاتە ناو وڵاتەوە , جەماوەر لە شێوازی ژیان , ئاستی پێشکەوتن , پەرەگرتنە ئابورییەکان , شێوەی شارەکان و ئاپارتمانە بەرزەکانییان بە چاوی خۆیان بینی , بازارە قەشەنگە

بەرزەكانییان بە چاوی خۆیان بینی , بازاڕە قەشەنگە ڕوناكەكان لە هۆڵی سینەماوە ئاوی لە چاو دادەهێنا , ئەوەی لە ڕۆژئاوا دەگوزەرا سینەماو تەلەفزیۆن هێنایانە ناو شارەوە , خستیانە بەردەست نوخبەی خوێندەوار و دەوڵەمەندی شار , تەنها ئەوەندە ما بیر لەوە بكەنەوە چۆن لاساییان بكەنەوە .

سالی 1940 سینەما غازی دروستكرا , لە نزیك پردی)) بەردین 29 (.

كەركووك لەو ماوەیەدا , گۆڕانكاری ڕۆشبیری , ئابوری , سیاسی كۆمەڵایەتی گەورەی بەخۆوە بینی , قەڵەمبازی گەورەی دا , چەندین فرسەخی بڕی , چینی ناوەند كە پاڵەوانی مۆدێرنتەكردنی شار و شارنشینییە ڕۆژ بە ڕۆژ ژمارەیان لە بەرزبوونەوەدا بوو .

ئەگەر چاوێك بە ئامارەكانی كۆتایی سەدەی نۆزدە بخشێنیین , دەبینیین كەركووك هەنگاوی زۆری ناوە لەم بوارەدا .

بەگوێرەی شەمسەدین سامی , وەك پێشتر ئاماژەمان پێیداوە 7 قوتابخانەو یەك ڕوشدیە لە كەركوكدا هەبووە لە سالی 1896 , وەلێ بە گوێرەی ساڵنامەی عوسمانی سالی 1892 كە نصرەت مەردان بڵاوی كردۆتەوە , كەركوك 15 قوتابخانەی سەرەتایی و 1 ناوەندی تێدا هەبووە , بەڵام ساڵنامەی موصڵ باس لە 15 قوتابخانەو یەك ڕوشدییە دەكات لە سالی 1892 , كە نەجات كۆپرئۆغلو بڵاوی كردۆتەوە . لەسەرجەمەوە ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت كە ژمارەیەك قوتابخانەی باش لە كەركووكدا هەبووە لە كۆتایی سەدەی نۆزدە .

دوای نیو سەدە لەو مێژووەوە , دەبینیین ژمارەی قوتابی و قوتابخانەكان بەم شێوەیە لە شاری كەركوك زیاد دەكەن ((

قوتابخانەکان بەم شێوەیە لە شاری کەرکوك زیاد دەکەن ((
لە ساڵی 1947 لە لیوای کەرکووك 69 قوتابخانە ,6700
قوتابی هەبووە , لە وانە 11 قوتابخانەی کچان , 1
دواناوەندی کوڕان ,1 ناوەندی کچان ,1 پیشەسازی . بەشێك
لەو قوتابخانە کەوتونەتە قەزاو ناحییەکانەوە کە لە
ئامارەکان پێشوودا ئاماژەیان پێ نەدراوە)).

وەك دەبینیین گۆڕانکاری گەورە ڕوی داوە لە ژمارەی
قوتابی و قوتابخانەکان و پلەو شێوەیان , پەیدا بونی
قوتابخانەی کچان و ئامادەیی پیشەسازی , گرنگترین
دەسکەوتن لە بواری پەروەردەدا بۆ شاری کەرکووك , لە
ماوەی ئەو نیو سەدەیەدا .

لە چلەکان کەرتی پەروەردە گەشەیەکی بەرفراوانی بەخۆوە
بینی , کار و کارگێڕی لە شارەکە کە بەرین ببوەوە ,
پێویستییان بە دەرچووانی کەرتی پەروەردە هەبوو , هیچکە
دەرچووانی حوجرەکان نایانتوانی وەڵام بە پێداویستی
سەردەم بدەنەوە .

لە ساڵی خوێندنی 1947 , تەنها 1 قوتابخانەی ئامادەیی
کوڕان لە کەرکوکدا هەبووە(ئامادەیی کچان نەبووە) , ((لە
1948-1947 و 1949-1948 ژمارەیان گەیشتە 2
قوتابخانەی ناوەندی کوڕان و 1 قوتابخانەی ناوەندی کچان ,
لە ساڵی 1950-1949 بوو بە 4 قوتابخانەی ناوەندی کوڕان
و 1ی کچان , لە 1951-1950 بوو بە 5 کوڕان و 1 کچان , لە
1952ژمارەی قوتابخانەی ناوەندی و ئامادەیی وەك خۆی بە
نەگۆڕی ماوەتەوە 30) .

بەڵام قوتابخانەی سەرەتایی کوڕان و کچان و ژمارەی
قوتابیانی هەردوو ڕەگەزەکە بەم شێوەیەی خوارەوە بووە
لە کەرکووکدا :

بەڵام قوتابخانەی سەرەتایی کوڕان و کچان و ژمارەی قوتابیانی هەردوو ڕەگەزەکە بەم شێوەیەی خوارەوە بووە لە کەرکووکدا :

ساڵ	ژ.ق. کوڕان	ژ.ق.کچان	قوتابی کوڕ	قوتابی کچ
1948-49	61	12		
49-1950	62	13	6986	2186
1950-51			7162	2180
1952	63	13	7746	51-2380

هەرچی ژمارەی گشتی مامۆستایانی ئامادەیی و ناوەندییە لە شاری کەرکووك ئاوا بووە :ـ

ساڵ	مامۆستای پیاو	مامۆستای ژن
1945-1946	16	6
1946-1947	18	6
1947-1948	23	5
1948-1949	26	7
1949-1950	29	7
1950-1951	42	8
1952=1951	45	16 (31) .

بەڵام ژمارەی قوتابیانی ئامادەیی و ناوەندی کوڕان و کچان ، بەم شێوەیەی خوارەوە بووە :

ساڵ	ئامادەیی ك	ئا کچ	ناوەندی کوڕ	نا کچ
1947	131	هیچ	372	86
1948	144	هیچ	436	110
1949	150	هیچ	608	150
1950	174		732	210
1951			945	237 (32) .

ژمارەی مامۆستایانی سەرەتایی کوڕان و کچان بەم شێوەیەی خوارەوە بوو :

ساڵ	پیاو	ژن
1947	205	86
1948	235	66
1949	247	100
1950	261	104
1951	301	127

ئاماری گشتی قوتابخانە ، پۆل ، مامۆستا ، قوتابیانی کچ و کوڕ ، لە ساڵی خوێندنی 1955- 1956 دا بەم شێوەیەی خوارەوە بووە :

قوتابخانه   ژ قوتابخانه   ژ پۆل   ژ مامۆستایان   ژ قوتبیان

سەرەتایی کوڕان   41   280   280 پ   8626 ك

سەرەتایی کچان   15   81   81ژ   2129ك

قوتابخانەی احداپ 14   81   12پ   74ژ
641پ   1723ژ

قوتابخانەی س لادێ ك33   135   99پ   2289 ك

ق احداپ له لادێ   2   9   6
147ك   11ژ

ق س اهلی کوڕان   5   32   49پ   3ژ
882ك   143ژ

ق الاحداپ اهلی   3   18   17ژ
307ك   242 ژ

ق هێڵی شەمەندەفەر 2   9   5پ   137
پ   30ژ

کۆی گشتی   115   622   451پ 175ژ   13029
ك   4279ژ (ئافرەت) (33).

پێشکەوتن له کەرتی پەروەرده , دەستپێکی گەشەسەندنه له هەر کۆمەڵگەیەکدا , به ئاستی پێویست و خوازراو نەبووه , له لایەن دەوڵەتەوه بودجەی پێویستی بۆ دابین نەکراوه , وەك

لایەن دەوڵەتەوە بودجەی پێویستی بۆ دابین نەکراوە , وەك لێرەدا لەم نامەیە دەیبینین :

((خەرجی کەرتی پەروەردە لە بوجەی ساڵی 1957 - 1958 بڕی 404500 دیناری دەوێت , کەچی تەنها 380000 دیناری بۆ تەرخان کراوە , بۆ ساڵی 1958 - 1959 پڕۆژەیەك بە 487798 دینار پێشکەش کراوە 34) .

بە زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان , بە تاییەت بەرزبونەوەی ڕێژەی لە دایك بوون و دابەزینی ڕێژەی مردن , ژمارەی منداڵانی کەمتر لە 15 ساڵ زۆر چووە سەر (ساڵی 1957 نێوەندی لە دایك بوون 37000 بووە , مردن 4,8 هەزار بووە (35) , ئەمەش لە ئەنجامی چاك بوونی کەرتەکانی تەندروستی و پەروەردە و باش بوونی خۆراکی هاووڵاتیان و نەمانی سەردەمی گرانییەکان و بە کۆمەڵ بە نەخۆشی و برسێتی مردنەکانە , بۆیە داواکاری لەسەر دروستکردنی قوتابخانە زیادی کرد ((پێداویستی قوتابخانە زیادی کرد , داوا کرا 34 قوتابخانە لە ناو شار و قەزاو ناحیەکان دروست بکرێت لەوانە 2 لە شۆڕجە (کوڕان وکچان) و 1 لە هەریەك لە گەڕەکەکانی ئیمام قاسم و شاترلوو صاری کەهیە 36) .
((بەگوێرەی ئاماری 19-10-1947 لە کۆی 286005 کەسی دانیشتوی کەرکوك 21384 کەسی خوێندەوارە . لە عێراقیش لە کۆی 4816185 , 3319469ی نەخوێنەوارە 37) .

بەم شێوەیە دەبینیین لە سەرجەم لیوای کەرکووك , خوێندەواری ڕێژەی تەنها 7,476% بووە , لە عێراقیش ڕێژەی

خوێندەواری ڕێژەی تەنها 7,476% بووە , لە عێراقیش ڕێژەی خوێندەواری 31,17% بووە , لێرەوە جیاوازی نێوان ڕێژەی خوێندەواری لە لیوای کەرکووك و هەموو عێراقمان بۆ دەردەکەوێت , خوێندەواری لە لیوای کەرکووك کەمتر لە شارەکی عێراق بووە .

هاوکات بەهۆی گەشەکردنی کەرتی پەروەردە لە شاردا , بۆ دابینکردنی شوێنی ژیان بۆ مامۆستایان , دەوڵەت هەوڵی دروستکردنی خانووی داوە بۆ مامۆسایان , تەنها نموونەیەك لەمە ((16 خانوو بۆ مامۆستایان دروستکرا 38) .

بەرهەمی کشت و کاڵ و ئاژەڵداری

گۆڕانکاری لە هۆیەکان و پەیوەندییەکانی بەرهەم هێنان لە کەرتی کشت و کاڵ , هۆکاری سەرەکییە بۆ گەشەی ڕێژەی شارنشینی لە هەر وڵاتێکدا , شار دژەکەی لادێیە , بە گەشەکردنی هەریەکەیان ئەوی دیکە دەپوکێتەوە , کەرەسەی سەرەکی گەشەی ڕێژەی شارنشینی , هاووڵاتییانی لادێیە , ئەو هاووڵاتیانەی ملی ڕێگای شار دەگرنە بەر , بۆ درێژەدان بە ژیان و گەڕان بە دوای بەهەشتێکدا , لە ئێش و ئازاری سستەمی دەرەبەگایەتی و ڕەنج و مەینەتییەکانی ناو کێڵگەکانی کشت و کاڵ و برسێتی و بێکاری ڕزگاریان بکات .

لە قۆناغی گۆڕان لە پەیوەندی بەرهەم هێنانی دەرەبەگایەتی بۆ سەرمایەداری , بەکارهێنانی ئامێرە پێشکەوتوەکانی بەرهەم هێنان لە کەرتی کشت و کاڵ دەچێتە سەر لە ڕوی چەندایەتی و چلۆنایەتییەوە , ئەمەش دەبێتە هۆی کەم بوونەوەی

چلۆنایەتییەوە , ئەمەش دەبێتە هۆی کەم بوونەوەی بەکارهێنانی هێزی کار لە کەرتی کشت و کاڵ , بەمەش ژمارەی بێکارانی لادێ دەچێتە سەر . بۆ درێژەدان بە ژیان , و پەیداکردنی پاروی ڕۆژ , سوپای بێکارانی لادێ کۆچ دەکەن بۆ شار . بۆ پەیدا کردنی بژێوی ژیان .

بۆیە ناتوانرێت قسە لەسەر هۆکاری کۆچکردن بکرێت , بێ دەستنیشانکردنی گۆڕانکاری لە پەیوەندییەکانی بەرهەم هێنان .

کەرکووك لە دوای ڕومادی و موصڵەوە دەهات لە ڕوی فراوانی ڕوپێوی خاك لە عێراقدا , سەرباری ئەوەی بەشی زۆری خاکەکەی ڕەقەن و بە پیت و تەختاییە و بە کەڵکی کشت و کاڵ دێت .

هاوکات پەیوەندی زاڵمانەی دەرەبەگایەتی لە شاری کەرکووك لە ترۆپکدایە , لە کوردستاندا بەرزترین پلەی خاوەندارییەتی دەرەبەگایانەی زەوی لە کەرکووکدا بوو , بۆیە هەر گۆڕانکارییەك لەپەیوەندییەکانی بەرهەم هێنان , هەر چاکسازییەك لە بواری یاسای چاکسازی کشت و کالێ و بەکار خستنی ئامرازی نوێ لە بواری بەرهەم هێناندا , ڕاستەوخۆ کاردانەوەی لەسەر ژیانی جوتیارانی هەژاری دەڤەری کەرکووك دەبوو :

((لیوای کەرکوك لە ڕووی ڕوپێوی خاك , لە دوای ڕومادی و موصڵ گەورەترین ڕوپێوی خاکی هەبوو لە عێراقدا , بە گوێرەی ئاماری ساڵی **1951** , ڕوپێوی خاکەکەی **20355** کم2 , ڕوپێوی

زەوی کشت و کاڵییەکەی 8,562 کم2 , ژمارەی خاوەندارانی زەوی 7409 کەس بوو , ڕێژەی ناوەندی موڵکدارییەتی زەوی لە کەرکووك بۆ هەر خاوەندارێك 462 مشارەو 116 هکتار زەوی بوو , ئەم ڕێژەیەش بەرزترین پلەی خاوەندارییەتی دەرەبەگایەتی زەوی هەبوو لە عێراقدا , لە دوای شارەکانی عەمارە و کوت و ناسریە .

هەرچەندە هەولێر بە هەرێمی خاوەندارییەتی دەرەبەگانەی زەوی ناسراوە , کەچی هەر مەلاکێك تەنها 130 مشارەو و 23 هکتار و سلێمانی هەر مەلاکێك 61 مشارەو و 15 هکتار زەوییان بەر دەکەوت (39) .

گەورەترین خاوەندارانی زەوی لە لیوای کەرکووك , مەلاکە کوردەکان بوون , جگە لە مەلاکە کوردەکان , لە لیوای کەرکووکدا هیچ مەلاکێکی نەتەوەکانی دیکە لە لیستی گەورە خاوەندارانی زەوی نابینیین .

ئەمەش دوو لایەنی هەیە , لە لایەکەوە دەربڕی ئاستی چەوساندنەوەی جوتیارانی کوردی ناوچەی کەرکووکە , لە لایەن شێخ و کوێخا و بەگ و دەرەبەگە کوردەکانی کەرکووکەوە , لە لایەکی دیکەوە کوردەکان بۆ خۆیان خاوەنداری زەوی ناوچەکە بوونە لە لیوای کەرکووك , دەربڕی ئەوەیە خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکەن , بۆیە لە یەکلاکردنەوەی ناسنامەی شارەکە دەبێت ئەم خاوەندارییەتییە لەبەرچاو بگرترێت , سەرباری گرنگی خاوەنداری ئەو زەوییانەی کە چاڵگە نەوتییەکان دەکەونە ناوییەوە .

((هەشتەم مەلاك لەعێراق سەید ڕۆستەم سەید محەمەد کاکەیی بوو لە کەرکووك , خاوەند 191039 دۆنم زەوی بوو . شێخەکانی تاڵەبان خاوەند 137163 دۆنم زەوی بوون , بە پلەی 11هەمین دەهاتن لە ڕیزی گەورە خاوەندارانی زەوی لە عێراق , بابانییەکان 81353 دۆنم زەوییان لە کەرکووك و دیالەو حلە بەدەستەوە بوو , سەید ئەحمەد خانەقا 42351 دۆنم زەویی هەبوو , ئەمانە لە ڕیزی گەورە 47 مەلاکەکان دەهاتن لە عێراقدا , کە هەر یەکەیان ڕێژەی 30000 دۆنم زەوی زیاتریان هەبووە , لە هەرە گەورە مەلاکانی عێراق بوون (40) .

چەوساندنەوەی هەمەلایەنەی جوتیاران , لە لایەن ئاغا و شێخ و کوێخا و بەگەکانی کەرکووکەوە , ژیانی لە جوتیاران تاڵ کردبوو . جوتیاران بە دوای هەلێکدا دەگەڕان ڕزگارییان بێت لەو دۆزەخە , بۆیە دەبینیین کاتێك پاشایەتی دەڕوخێت , جوتیارانی کەرکووك بە لێشاو ڕوو لە شار دەکەن و لە گەڕەکی کۆماری لە کەناری شار دەگیرسێنەوە , هەروا بەشی زۆریان لە ڕووی سیاسییەوە حیزبی شیوعی هەڵدەبژێرن وەك وەڵامدانەوە بەرامبەر بە چەوساندنەوەکانی ڕابردوو , لە قۆناغی دواتریشدا زۆربە پەیوەست دەبن بە کۆمەڵەوە ((ئاغاکان هۆکارێکی کۆچی جوتیاران بوون 41) .

پاش ئەوەی شار لە ڕووی ئابورییەوە چالاك بوو , دەسەڵاتی دەرەبەگایەتی لە لادێ بەرەو لاوازی چوو , شارەکان بوونە شوێنی جموجۆڵی سیاسی . بە ئاستەم جوتیاران هەلیان بۆ ڕێك کەوت , لادێیان بەجێ هێشت و بەرەو شار کۆچیان کرد ,

لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەوە کۆچ ڕوو لە شار بەرەو بەرزبونەوە دەچوو ((کۆچ لە لادێوە بۆ شار لەساڵی 1947 ەوە چووە سەر 42) .

هێنانی ئامێر و تەکنەلۆژیاو ئامرازی نوێی بەرهەم هێنان لە کەرتی کشت و کاڵ , بۆ ناو بازنەی بەرهەم هێنان , بەڕادەی سەرسوڕهێنەر بەکارهێنانی هێزی کاری دەستی جوتیارانی کەمکردەوە , ئەمەش بووە هۆی بێکارکردنی جوتیارانی بێ زەوی لە لادێ , پانتاییەك بۆ جێگەیان لە بازنەی بەرهەم هێنان لە لادێ نەمایەوە , بۆیە تاکە ئەلتەرناتیفیان کرچکردن بوو بۆ شار , بۆ فرۆشتنی هێزی کار .

لە چلەکان بە دواوە , وردە وردە کەلوپەلی کشت و کاڵی پێشکەوتوو هێنرایە ناو عێراق و کەرکووکەوە , یەکێك لەوانە , ترۆمپای ئاوە , کە ڕۆڵی کارا دەگێڕێت لە بواری کشت و کاڵ و پێشخستنی ئاودێریدا .

ساڵ	1950-49		51- 50		52-51	
	ژمارە	هێز	ژمارە	هێز	ژمارە	هێز
کرکوك	3	44 ئەسپ	11	237 ئەسپ	13	254ئەسپ
عیراق	3593	131139	3775	142107	4069	156874

(43) .

هەرچی ماشین و کەلوپەلی کشت و کاڵییە , لە کۆتایی چلەکانەوە بۆ یەکەمجار هاتە کەرکووکەوە , بوونی ماشین و

کەل و پەلی کشت و کالی سەرباری ئەوەی ڕۆلی کاریگەر لە بەرهەم هێنانی کشت و کاڵدا دەگێڕێت و شوێنی کاری دەستی جوتیاران دەگرێتەوە , هاوکات پەیوەندی شار و لادێ بە یەکەوە بەهێز دەکات , هەروەها جوڵە بە بازرگانی دەدات , جوتیاران هان دەدات بەروبووم بۆ بازاڕ بەرهەم بهێنن , بە تایبەت ئەو بەروبومانەی جاران بەرگەی ڕێگەی کەر و بارییان ناگرت :

جۆر	ساڵ	ژمارەی لە کەرکوك
لاندرۆڤەر	1950	هیچ
---	1951	1
---	1952	1
جێبی کشتوکاڵی	1951	2
----	1952	2
ئامێر هەڵکەندن		هیچ
بەزارە		هیچ
دەڕاسە		هیچ
خەرماشە	1952	3 (44) .

ناوچەی کەرکووك جگە لەوەی ناوچەیەکی کشت و کاڵی گرنگ بوو لە عێراق , هاوکات لە ڕوی ساماندارى ئاژەڵیشەوە دەوڵەمەند بوو , جگە لەوەی پێداویستی خۆی لە شیر و گۆشت

و خوری و پێستە دابین دەکرد , لێشی زیاد دەبوو :

	1950-1951	1951 - 1952
مانگا	2315	2760
مەڕ	42872	45453
بزن	38865	28811
عێراق: مانگا	108208	98739
مەڕ	785650	835291
بزن	220525	212496 (45) .

کەرکووك نەك توانیوییەتی پێداویستی خۆی دابین بکات لە بەروبوومی ئاژەڵ و پەلەوەر , بەڵکە بەشێك لە شارەکانی دیکەی کوردستان و عێراق پشتییان بە بەرهەمەکەی بەستووە

.

بەرهەمی هێنانی شیر لە لیوای کەرکوك بەم شێوەیە بووە :

ناوچە	هەزار لتر	کاربردی ناوخۆ	بڕی بۆ ڕۆن و پێداویستی دیکە
ناوەندی کەرکوك	75	50	25
پردێ	400	100	30000
کفری	50	20	30
قەرەتەپە	18	12	6
چمچماڵ	500	90	410
خورماتوو	500	250	250
کۆ	1543000	522000	1021000 (46) .

بەهۆی باشبوونی باری ئابووری تاکەوە , توانای بەکاربەری هاووڵاتیان چووە سەر , بۆیە نرخی ئاژەڵ و پەلەوەر لە بازاڕ زیادیکرد.

مەڕ 4 دینار

بزن 2,5 دینار

مانگا 15

گۆلك 4,5

گوێدرێژ 2

مریشك 0,250

مریشکی ڕۆمی 0,550

گا 35 (47) .

گەشەکردنی کەرتی پیشەسازی

لە کۆتایی دەیەی نۆی سەدەی نۆزدەدا , لە کەرکووك جگە لە 15 ئاشی ئاو , 1282 دوکان , ژمارەیەك دوکانی تەنەگە چی و ئاسنگەر و دارتاش .... شوێنگەیەك بۆ دروستکردنی قوماش و یەك بۆ کەتان و یەکیش بۆ داو , لە پاڵ خمچی و زێڕەنگەر و هەویرکاری , هیچی دیکە لە شاردا نابینرا , لە ناو کریستانەکانیش دروستکردنی شەراب و ئارەق هەبووە .

بەڵام لە چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەوە , سەرباری کۆمپانیای نەوت لە کەرکووك , وەك پێشتر ئاماژەمان پێیدا , کە

هەزاران کرێکار کاریان تێیدا دەکرد , دەیان کورەخانەی بەرهەم هێنەری گەچ و قایە شکاندنیش هەبوون , کە سەدان کرێکار لە ناخۆشترین هەلومەرجی کارکردندا کاریان تێیدا دەکرد, بە دوایدا کۆمەڵێك پڕۆژەی بچوك و مام ناوەندیش هاتنە ئاراوە , ڕۆژ بە ڕۆژ ئەو پڕۆژانە لە زیاد بووندا بوون : ((لە ساڵی 1954دا لە لیوای کەرکوك 1328 پڕۆژەی پیشەسازی هەبووە , 3527 کرێکار کاریان تێدا کردووە , 172000 دینار هەقدەستی ساڵانەی کرێکارەکانی بووە , داهاتی گشتییان 2,086,000 دینار بووە (48) .

وەلێ کرێکاران لە هەلومەرجێکی زۆر سەخت و نا لەباردا کاریان دەکرد , هیچ یاسایەك نەبوو داکۆکییان لێ بکات , سەرباری ئەوەی کرێی کاریان زۆر لە خوار بوو ((ڕۆژانەی کرێکاری زیاتر لە 16 ساڵ تەنها250 فلس بوو , بەڵام کەمتر لە 16 ساڵ 180 فلس بوو (49) .

کۆچبەرانی کورد لە لادێوە دەهاتنە شارەوە , ژیانێکی پڕ مەرگەسات چاوەڕوانیان بوو , هەلی کارکردنیان لە ئاستێکی زۆر لەخواردا بوو , کەناسی , حەمباڵی , دەست فرۆشی , کرێکاری بیناو کورەی گەچ , شاگردی , باخەوانی , فەڕاشی , حەرەسی .... .. یان دەکرد , سەرباری ئەوەی لە گەڕەکە هەژارنشینەکانی کەنار شار , خانوی کرێی بچوك و خراپیان بەکرێ دەگرت , زستان لەبەر تکەی باران و هاوینانیش گەرما , خێزانی گەورە لە هۆدەیەکدا , کە جاری وا هەبوو لە چەند خێزانێك پێك داهاتن , هەموو پێکەوە دەژییان .

ئەم هەلومەرجە خراپەی ژیانی کرێکاران و زەحمەتکێشانی کوردی کەرکووك بوو وای کرد , یەکێك لە نەبەردە چینایەتییە گەورەکانی مێژووی عێراق لە کەرکووکەوە کڵپە بسێنێت , کە نزيك بە شەش یەکی دانیشتووانی ئەوسای شار بەشداربوون تێیدا ((لە خۆپیشاندانی 12-7-1946 گاورباخی کەرکوك زیاتر لە 10000 کەس بەشدارییان کرد (50) .

بازرگانی لەگەڵ دەرەوە چووە سەر , ئەمەش وای کرد کەرتی گواستنەوەو گەیاندن و پەیوەندی گەشە بکات ((بازرگانی دەرەوە گەشەی کرد لەگەڵ ئەوروپا , پۆست و برقیە هاتە ئاراوە (51) .

بەکارهێنانی وزەی کارەبا لە بەرز بوونەوەدا بوو , تەزووی کارەبا گەیشتە هەندێك شارو شارۆچکەی دەوروبەریش , بوونی وزەی کارەبا گەشە بە کەرتی پیشەسازی مۆدێرن دەدات ((ژمارەی ئەو خانوانەی وزەی کارەبایان بۆ ڕاکێشرابوو , لە هەموو لیوای کەرکوك دەگەیشتە 8362 خانوو , کە دەیکردە 17,28% ی هەموو لیواکە (هەموو چەچەماڵ 1 ماڵ -دووز 488- کفری 457) . هەرچی ئەو ماڵانەی بۆڕی ئاویان بۆ ڕاکێشرابوو , ژمارەیان دەگەیشتە 10962 خانوو , دەیکردە 22,66% سەرجەم خانووەکان , لێ ئەو ماڵانەی ئاودەستیان هەبوو بریتی بوون لە 14599 خانوو , دەیکردە 30,18% ی خانووەکانی لیوا , ئەو ماڵانەی گەرماویان هەبوو 5875 ماڵ بوو , دەیکردە 12,15% ی هەموو ماڵەکانی لیواکە (52) .

((له ناوەندی قەزای کەرکوك , ژمارەی ئەو حەوشانەی تەزوی کارەبایان هەبوو 7416 ماڵ بوو , ئەوانەی بۆری ئاویان هەبوو گەیشتە 9242 ماڵ , ئەو خانوانەی گەرماویات هەبوو , ژمارەیان دەگەیشتە 5255 ماڵ , ئەوانەی ئاودەستیان هەبوو ژمارەیان 12438 ماڵ بوو (53) .

بە گەورە بوونەوەی شار , زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان , ڕێژەی بەکار هێنانی ئاویش چووە سەر ((هاوکات لە لیوای کەرکوك بۆ پێداویستی هاووڵاتیان 115 بیری نوێ لێدرا (54) .

بە گەشەکردنی پەیوەندی ئابوری سەرمایەداری , بۆ هاوکاریکردنی کەرتی تایبەت و هاندانیان بۆ کردنەوەی پڕۆژەی ئابوری نوێ , بانك وەك پێداویستی سەرەکی سەرمایەگوزاری کرایەوە ((بانکی ڕەهن لە بەرواری 9-6-1956 لە شەقامی مەجیدیە کرایەوە (55) .

شار خەڵکەکەی بەکار بەرن , بە پێچەوانەی لادێوە کە خەڵکەکەی پاشەکەوت کەرن , شارییەکان بازاڕ بەرهەم دەهێنن , بۆیە چەندە ژمارەی دانیشتووان و داهاتی تاك تێیدا بچێتە سەر , بازاڕەکانی گەشە دەکات و بازرگانییەکەی دەبوژێتەوە , لە گەڵیدا پیشەسازی شمەکە بەکاربەرە ئارایشتیی و خۆراکییەکان تیایدا گەشە دەکات .

هاوکات بە جوڵانی بازاڕ , گەورە بوونەوەی شار , زۆربوونی دراو لە بازاڕ , کەمکردنەوەی باج لەسەر موڵکدارەکان , چینێکی دەوڵەمەند پەیدا بوون , ئەمانەش کەوتنە دروستکردنی قەسری

گەورە گەورە لە گەڕەکەکانی کەنار شار , بۆ ڕزگار بوون لە هەرجومەرجی شار کە پڕ ببوو لە خەڵکی نەناسراوو و لادێیی نەخوێندەوار و بێگانە بە کولتوری شارنشینی :

((دەوڵەمەند زیادی کرد لە ڕوی چەندی چلۆنایەتییەوە , ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کاربردییان زیادی کرد (36) .

ئەم دەوڵەمەند بوونە گەشەی بە بازاڕ و دروستکردنی خانوو و قەسر دا لە شارا .

بەهۆی گەورە بوونەوەی شار , وە پەیدابوونی ماشین , بۆ خێراکردنی پەیوەندییەکان , ئۆتۆمۆبێلی گواستنەوەی هاووڵاتیان بۆ شار دابین کرا , کۆمپانیای تایبەت بۆ ئەم کەرتە دروستکرا :

((بەهۆی گەورە بونەوەی شار و زۆربوونی دانیشتوانەکەی , هەژاری لە لە بواری گواستنەوە , ئەنجومەنی شار لە دانیشتنی ڕۆژی 15-2-1955 , بڕیاری دامەزراندنی مصلحە لنقل الرکابی دا , بە کۆی سەرمایەی 250000 دینار , 26 پاس دابین کرا بۆ شار, کە ڕۆژانە هەریەکەیان 16 کاتژمێر کاربکەن (57) . ئەم پاسانە جگە لەوەی گەڕەکە دورەکانی بەستەوە بە ناوەندی شارەوە , هاوکات پەیوەندی گەڕەکە دوورەکان و شارو شارۆچکەکانی بەشار و ناوەندی شارەوە بەهێز کرد .

بواری تەندروستی

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا , لە هەموو ناوچەی کەرکووك تەنها 1 نەخۆشخانەو هەمان ژمارە دەرمانخانە هەبوو .

لە ساڵی 1947 لە هەموو لیوای کەرکووك , ئەو ژمارەیە بەرزبووەوە بۆ 1 نەخۆشخانەی سەرەکی و 22 نەخۆشخانەی بەش , تەنها 8 پزیشك , کە 6بیان عێراقی بوون کاربیان دەکرد لەو نەخۆشخانانە .

لە پەنجاکاندا ئەم ژمارەیە بەرز بووەوە بۆ 5 نەخۆشخانە ((کەرکوك لە ساڵانی 1951 و 1952 تەنها 5 نەخۆشخانی تێدابوو , لە کۆی 83 لە 1951 و 89 لە 1952 لە هەموو عێراقدا (58) .

لە هەمان ساڵدا ژمارەی کارمەندەکانی کەرتی تەندروستی لە لیوای کەرکووك بەم شێوەیەی خوارەوە بوو :

((چاودێری تەندروستی 7 , کوتێنەر (15) , برین پێچ (46), وێنەگری ئەشیعە(2), یارمەتیدەری ئازمایشگا(2) , مامان(20), سستەر(32), کارمەندی تەندروستی (8) , یارمەتیدەری دەرمانخانە (1) , ددان دروست کەر (3), دکتۆری ددان(7)(59) .

هەمان ساڵ داواکرا خانوو بۆ کارمەندانی کەرتی تەندروستی دروست بکرێت ((هەروەها داوا کرا 19 نەخۆشخانە و خانوو بۆ بەشی تەندروستی دروست بکرێت . لە ناو داواکارییەکاندا بەشی تایبەت بە ئەشیعە گرتن بۆ شار (60) .

له هەموو لیوای کەرکووك لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا تەنها 1 دەزگای کارگێڕی حکومی هەبوو , پاش نیو سەدە , ئەم ژمارەیە بەرز بووەوە بۆ 31 دەزگای کارگێڕی , هەروەها ژمارەی پزیشکەکان بەرز بووەوە بۆ 15 , هاوکات بەشی وێنە گریش کرایەوە , کە نوێ بوو لە شاردا , هاوکات نەخۆشخانەی (حمیات)یش کرایە , لە ڕابردوودا نەخۆشییە حومەیاتەکان , هۆکاری مردنە بە کۆمەڵەکان بوو ن ((لە لیوای کەرکوك 31 دەزگا هەبوو , 24 ی لە قەزاو ناحیەکان بوو . لەناو شار نەخۆشخانەی پاشایەتی کەرکوك هەبوو , دوایی بوو بە کۆماری کە ئامێری ئەشیعەو تاقیگە و ... نەخۆشخانەی تا و چەند نەخۆشخانۆکەیەك هەبوو . لە لیواکە کۆی 15 پزیشك هەبوو (61) .

بەهۆی گەشەکردنی کەرتی تەندروستی , کردنەوەی بەشی کوتان و تا و تاقیگەو ئەشیعەو زۆربوونی ژمارەی پزیشکەکان , هەروەها باش بوونی باری ئابووری و بەرزبوونەوەی ئاستی ژیانی هاووڵاتیان , ڕێژەی مردن دابەزی , هاوکات ڕێژەی لە دایك بوون بەرز بووەوە , ئەمەش هۆکارێکی سەرەکی زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی شاری کەرکووکە :

((ساڵی 1950 ڕێژەی لە دایك بوون 3,9% بوو گەیشتە 1471 , بەڵام مردن 1,8% گەیشتە 361 کەس (62) .

ساڵ بە ساڵ ڕێژەی مردن دابەزی , سەردەمی دەردە کوشندە بە کۆمەڵەکان تێپەڕی .دووای ساڵێك لەو مێژووە , مردن بە ڕێژەی 0,2% زیاتر لە ساڵی پێشوو دابەزی , هاوکات لە دایك بوون 0,5% بەرزبووەوە :

((له ساڵی 1951 ڕێژەی مردن دابەزی بۆ 1,6% و ڕێژەی له دایك بوون بەرز بووەوە بۆ 4,4% (63) .

خانوو و شەقامەکانی شار

ژمارە و تەرزی خانوو و پانتایی شەقامەکان ڕۆڵی کاریگەر دەگێڕن له دیاریکردنی قەبارەی شار , بەهۆی ئەوەی پانتایی شارەکان له ناو شوراو قەڵاکاندا قەتیس مابوو , بۆیە خانووەکان سادەو بچوك له پاڵ یەکتر دروست دەکران , , تایبەتمەندی شاری ئیسلامی ئەوە بوو ڕێژەی ناوچەی بۆشایی کەم , نەبوونی باخچەو گرنگی نەدان بە دیوی دەرەوە , ئەمانەش وای کردووە , شارەکان بچکۆلەو ناشرین و وشك بن . دوای دەرچوونە دەرەوەی شار له سنووری قەڵا قەبارەی شار گەورە بووەوە و ژمارەی خانوەکانی زیادیکرد :

((هەموو لیوای کەرکوك 48369 خانوی تێدابوو بۆ 54360 خێزان .... کۆی گشتی ژوورەکان له لیوای کەرکووك 134115 ژوور بوو (64) .

لەم ئامارەوە ئەوەمان بۆ دەرەکەوێت , له ساڵی 1947 , 5991خێزان له لیوای کەرکووك بێ خانوو بوونە , زۆربەی ئەوانەش بە شێوەی ئاسایی دانیشتووانی شارەکان بوون .

گواستنەوە لەخانووی قوڕەوە بۆ کەرپوچ و قایەو گەچ هەنگاوێکە بۆ مۆدێرنتە کردنی شار , هەروەها له خانووی گومبەدییەوە بۆ بنمیچی تەخت و بەکارهێنانی شێلمان و عامود و جەمەلۆن , بەکارهێنانی خشتی سورەوە کراو چیمەنتۆ , بە دوایدا شیش و چەمەنتۆ تەکانی گەورەیان بە تەلارسازی دا

دوایدا شیش و چەمەنتۆ تەکانی گەورەیان بە تەلارسازی دا لە کەرکووك , پەیدا بوونی خانووی مۆدێلی ڕۆژئاوایی لە خانووەکانی عەرەفەوە بۆ ئیسکان , هەروەها باڵەخانەی چەند نهۆمی وەك بانکی ڕافدەین و پۆست و دادگا ..... , گەورەترین شۆڕش بوو لە بواری باڵە خانە سازی لە سەردەمی خۆیدا لە کەرکووك بەرپا کرا , شاری لە شارە دێوە کرد بە شاری مۆدێرن .

((لەو خانوانەی لە کەرکووکدا بوو , 6160 یان لە قایە و 1055 یان لە کەرپوچ دروستکرابوون (65) .

بوونی ئەو ژمارە زۆرە خانووە دروستکراو لە کەرپوچ لە شاری کەرکووك , بە دواییدا خانوەکانی عەرەفەو ژمارەیەك خانوو بۆ فەرمانبەران و مامۆستایان دروستکرا و دروستکردنی گەڕەکی ئیسکانیش هاتە پێشەوە , هەموویان کە لە سەر شێوەی ڕۆژئاوایی داخراو دروستکرا بوون , لە جیاتی کۆڵانی تەسك , شەقامی پان و باخچەی بەردەرگا و پەنجەرەی فراوان و دەرگای چەند دەرییان بۆ داندرا , سیمای شاریان کردەوەو جوانیان کرد , ڕەنگ و ڕوخساری شاری مۆدێرنیان بە شاری کەرکووك بەخشی .

بەشی زۆری دانیشتووانە کرێچییەکانی شار لەم سێ بەشە پێك دەهاتن :

- ئەوانەی لە لادێکانی کەرکووکەوە دەهاتنە شارەوە .
- ئەوانەی لە دەرەوەی لیواکەوە کۆچیان کردبوو بۆ کەرکووك .

- ئەو لاوانەی خێزانی تازەیان پێکەوە نابوو .

هەرچەندە لە چلەکاندا هێشتا خانەوادەکان لێك جیا نەببونەوە , نەوەو بەرە بابەکان هەموو پێکەوە لە ناو دیواری یەك حەوشدا دەژیان , دەرچوون لە سنووری حەوش دەرچوون بوو لە دەسەڵاتی باوك و یاخی بوونەوە لە داب و نەرێتی باو , مۆدێرنە ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتیانە هەرەس پێ دەهێنێت , جارێکی خێزانەکان لە یەکەی بچووك بچووك ڕێك دەخاتەوە . بۆیە کۆمەڵ پێویستی بە ژمارەیەکی زیاتری خانوو و ژور دەبێت , هاوکات توانای ئابوریش ڕۆڵ دەگێڕێت .

((ژمارەی خانوی کرێ لە کاتی سەرژمێری ساڵی 1947 , گەیشتە 4963 خانوو , ئەو خانوانەی لەکاتی ئامارکردنەکەدا بەتاڵ بوون ژمارەیان 450 خانوو بوو . ئەو خانوانەی خاوەنەکانیان تێیدا دەژیان 54,6% خانووەکانی شاری پێك دەهێنا , لە 2538 خانوودا ژوور بەکرێ چوبوو , ژمارەی ژوورە بەکرێ چووەکانی ناو شاری کەرکوك , 10468 هۆدە بوو (66) .

بەم شێوەیە دەبینیین لە زیاتر لە نیوەی خانووەکاندا ژور بەکرێ چووبوو , بە شێوەی گشتی هەر حەوشێك زیاتر لە دوو ژوری بەر دەکەوت , لە ناو حەسارەکان کۆمەڵ کۆمەڵ خێزانەکان پێکەوە دەژیان .

کرێی خانوو لە ئاستێکدا بوو , بەشی زۆری داهاتی تاکی بۆ خۆی دەبرد ,ئەگەر بەردەوامیش کار دەست بکەوتایە , بە تاییەت ئەو خانەوادانەی یەك نان پەیداکەریان هەبوایا , ژیان بۆیان سەخت و دژوار بوو .

((ڕێژەی کرێی خانوو بۆ حەوشێك 4,607 دینار بوو , بۆ ژورێك 0,670 دینار بوو (67) . بەرزبوونەوەی ڕێژەی لە دایك بوون و کەمبونەوەی مردن , بووە هۆی بەرزبوونەوەی ژمارەی خێزان ((لەو کاتەدا ڕێژەی ژمارەی خێزان 5,36 کەس بوو , هەر خانوویەك 6,02 کەسی بەر دەکەوت (68) .

هاوتا نەبوونی ژمارەی خێزانەکان لەگەڵ ژمارەی خانووەکان , وایکرد کەمبوونی خانوو هەبێت لە شار , لەگەڵ ئەمەدا قەیرانی پەیداکرنی خانوو دروست ببێت , ئەمەش بۆ خۆی هاندەری بنیات نانە .

هەرچەندە قەیرانی خانوو هەبوو لە شارەکە , لێ دەبینین ژمارەیەك زۆر خانوو بە بەتاڵی مابووەوە , خاوەنەکانییان بۆ کرێی زیاتر هێشتبویانەوە ((ڕێژەی ئەو خێزانانەی حەوشەیەکیان بەرەکەوت 1,12 خێزان بوو , ڕێژەی ئەو کەسانە بۆ ژوورێك 2,17 کەس بوو , ڕێژەی ئەو کەسانە بۆ حەوشێك 6,02 کەس)) .

هەرچی شەقامەکانی شارە , لە سەرەتادا کۆڵانەکان تەسك و بەشی زۆری ئەوسەری داخراو بوو , وەلی بەهۆی گۆڕانی هۆیەکانی گواستنەوەو پەیدا بوونی ئۆتۆمۆبێلەوە , شەقامەکان پێویستییان بە گۆڕانکاری هەبوو , وەك دەبینین زۆرجار بەهۆی پێویستی شەقامی پانەوە لایەکی گەڕەکێك تەخت کراوە , گەورە کردنەوەی شەقامەکان بۆ ئەوە بووە , بتوانرێت ئۆتۆمۆبێل و گالیسکە پێدا تێبپەڕێت , ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی قەبارەی شاری گەورە بێتەوە , ڕێژەی بەشی شەقام لە پانتایی گشتی شار بچێتە سەر .

((داوای قیر کردنی 13 ڕێگا لە لیوا , لە ناویانا ڕێگای کەرکوك- قادر کەرەم , کەرکوك - تۆبزاوە , حەویجە - کەرکوکی تێدا بوو (69) .

هاوکات ساڵی 1956-1957 لە ناو شار هەڵمەتی قیرتاو کردن دەستی پێکرد , لەوانە ڕێگای بەغدا, شەقامی غازی, ڕێگەی بەغدا ڕوو لە تسن , شەقامی سەرەتای گاورباخی , شەقامی نەوت بۆ ئەڵماس .

ئەو شەقامە لاوەکییانەی دروستکراون لەو ماوەیە بریتیین لە :

- شەقامی گەڕەکی چای بە درێژایی 600 مەتر

---------چقور-------700 مەتر

---------قەڵا-------1100مەتر

--------ئیمام قاسم---900 مەتر

-------شاترلو-------500 مەتر

------ساری کەهیە-----500 مەتر

------ئەڵماس-------395 مەتر

------شۆرجە-------370 مەتر (70) .

بەهۆی گەشەی ناردەی نەوتەوە , هەرچەندە تاکو ساڵی 1958 , بەشی زۆری داهاتەکەی , کۆمپانیا مۆنۆپۆڵەکان بۆ خۆیان دەیانبرد , ئەمەش بووە هۆی ئەوەی خستنە گەڕی سەرمایەگوزاری لە بواری پێشخستنی ژێرخانی ئابوری زیادی

کرد ((بودجەی کارگێڕی ناوخۆیی(اداره المحلیه) بۆ ساڵی 1957 - 1958 پێشبینی هاتوو(واردات) 557431دینار بوو , پێشبینی خەرجی 551337 دینار بوو (71) .

هاوکات تەنها ساڵی 1956-1957 لە ناو شاردا , ئەم پڕۆژانە دروستکران ((ئەو بینایانەی دروستکراون بریتیین لە : قەسابخانەی نوێ , بانکی ڕۆژهەڵات , بازاڕی نوێ (سوق عسری)کە لە 84 دوکان پێك دەهات .

هەروەها تەنها لە ساڵی 1952دا , لە شاری کەرکووك , دەوڵەت ئەم پڕۆژانەی ئەنجام دا ((خانەی حەسانەوە بەبڕی 13380 دینار , بینایەی چاکرنەوەی ئامێری کشت و کاڵ , کۆمەڵەی ڕۆشنبیری لە کەرکوك کە لە پەیمانگەی پێ گەیاندنی مامۆستای سەرەتایی , بەشی تاقیگا لە نەخۆشخانە , قوتابخانەی پیشەسازی بە بڕی 111115,400 دینار , قوتابخانەیەکی 12 پۆلی , دروستکردنی باڵاخانەی دادگای کەرکوك , دروستکردنی پردێك لەسەر خاسە , دروستکردنی 3 خانوو بۆ بەڕێوەبەری خەزێنەو بەڕێوەبەرایەتی واردات و ماموری ملاك , دروستکردنی خانووی بەڕێوەبەری پەروەردەی لیوای کەرکوك بە 4550 دینار , دروستکردنی خانوی سەرۆکی تەندروستی لیوای کەرکوك , دروستکردنی خانو بۆ سەرۆکی دادگای کەرکوك , باڵاخانەی زیندانی , کارگێڕییەك بۆ چاودێری کەش لە لیوای کەرکوك , خانویەك بۆ ئیزاعەی لاسلکی کەرکوك , گەورەکردنەوەی مەخزەنی ئەشغال , 3 قوتابخانەی 12 پۆلی لە موسەڵا و صاری کەهیەو پریادی , ئاپارتمانێك بۆ چاودێری دایکان و مناڵان , خانوو بۆ پزیشکان ,نەخۆشخانەیەك لە

دایکان و منالان , خانوو بۆ پزیشاکان ,نەخۆشخانەیەك لە تەنیشت باخچەی قەلا . هەروەها سالی 1953 پردی قاجار لە سەر ڕێی گەلۆزی , پردێکی نوێ بۆ کەرکوك لە بازاڕی گەورەوە بۆ تەنیشت بانك بە 75000 دینار , پردی دووەم لە سەروی پردی یەکەم بە 64000 دینار , پردێکی نوێ لە تازە , لەسەر ڕێی بەغدا , ڕێگای کەرکوك - کۆیە بە درێژایی 20کم بە بڕی 181700 دینار (72) .

بەم شێوەیە دەبینیین لە کەرکووك ژمارەیەك پڕۆژەی نموونەیی لەو ماوەیە کراونەتەوە , لە ڕابردووی شار بێوێنە بووە , لەوانە :

- سوق عەسری تاکو ئێستاش بە بازاڕە مۆدێرنەکەی شار ناو ئەبرێت , کردنەوەی ئەم بازاڕە, کە زیاتر بازاڕی بەکاربەری هاوولاتییان بوو لە شمەکی ئارایشی , ئەمەش دەربڕی بەرزبوونەوەی چاوەڕوانی جەماوەر بوو .

- دروستکردنی دوو پردی بەردین , بەرگەی باری قورس بگرێت , وەك وەلام بە گەشەی هۆیەکانی گواستنەوە .

- دروستکردنی چەندین قەسر لەسەر تەرزی ڕۆژئاوایی بۆ بەڕێوەبەرەکانی شار .

- باڵەخانەی دادگا کە لەسەر تەرزی ڕۆژئاوایی دروستکراوە , چیمەنتۆو شیشی تێدا بەکار هاتووە .

- ئامادەیی پیشەسازی کەرکووك , وەك هەنگاوێك بۆ ئامادەکردنی کادیر لە کەرتەکانی پیشەسازی و پڕ کردنەوەی پێداویستی دەوڵەت و بازار .

پێداویستی دەوڵەت و بازاڕ .

بەهۆی گەورە بوونەوەی شار و نیشتەجێ بوونی خەڵکانی لایدە لێی , شار پێویستی بە ژمارەیەکی زۆری پۆلیس هەبوو , ساڵی 1947 لە کەرکووکدا , ئەم ژمارەیەی خوارەوە پۆلیس هەبووە ((4 معاون , 25 مەفرەزە , 714 پۆلیس)). هەروەها 7 تەکیە , 22 مزگەوتی گەورە و 21 مزگەوتی بچوك هەبووە .

گۆڕانکاریی لە پێکهاتەی کەرکوك لە نێوان ساڵانی 1947-1957

گۆڕان لە قەبارەی گەڕەکەکان

بە زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان , تەنها گەڕەکەکان گەورە نابنەوە , بەڵکە لە کەنارەوە گەڕەکی نوێش پەیدا دەبن , چونکە ڕووپێوی خاکی گەڕەکە کۆنەکان ناتوانن پێداویستی تازەی هاووڵاتییان دابین بکەن , بۆیە دەبینیین بەردەوام لە کەنارەوە گەڕەکی نوێ پەیدا دەبێت , بە تێپەڕ بوونی کات ژمارەی گەڕەکەکانی شار دەچێتە سەر .

بە گوێرەی ئاماری ساڵی 1947 , لە کەرکووك ئەم گەڕەکانە بەم ژمارەی دانیشتووانەوە هەبووە :

بە گوێرەی ئاماری ساڵی 1947 , لە کەرکووك ئەم گەڕەکانە بەم ژمارەی دانیشتووانەوە هەبووە :

گەڕەك	ژمارەی دانیشتوان
ساری کهیە	21275
شاترلو	4265
بەگلەر	8544
ئیمام قاسم	4654
ئەخی حوسێن	2037
میدان (قەڵا)	1222
ئاغالق (قەڵا)	1609
ئیمام قاسم	2149
حمام مسیحی(قەڵا)	732
پریادی	3358
پریای موسایی	1644
شۆرجە	2365
موسەڵا	4642
چقور	3242
ئاوچی	1303

ئاوچی 1303

چای 1717

گوندی تۆبزاوه 1280

کۆمپانیای نەوت 1770

گوندی تسن 2803

گوندی بەشیر 1699

تازه 1918

کۆی ژمارەی لادێکان 14356

کۆی گشتی 91582

دوای 10 ساڵ لەو ئامارکردنه , ئەم گۆڕانکارییانه له ژمارەی گەڕەك و ژمارەی دانیشتوانی گەڕەکەکان بەدی هاتووه :

ئاماری ساڵی 1957

گەڕەکەکانی کەرکووك	ژمارەی دانیشتوان
ساری کەهیه	16813
تسن	4312
محەته	930
بەگلەر	1903
شاترلو	5478
خاسه	10809
ئەڵماس	6558

ئەڵماس	6558
ئیمام قاسم	11138
بولاق	3405
اوفی	2119
شۆرجە	7691
چای	1662
چقور	3423
پریادی	6063
ئاوچی	1524
موسەڵا	8217
ئاغالق	1863
میدان	1393
حمام مسلم	2570
نەوتی کەرکوك	1361
نەوتی کەرکووکی نوێ	2951
کۆی گشتی	120,402

وەك دەبينيين ژمارەی دانيشتووانی ناو شاری كەركووك لە 64,547 كەسەوە بەرز دەبێتەوە بۆ 120,402 كەس , ڕێژەی گەشەكردنی ژمارەی دانيشتووان لەو ماوەيەدا دەگاتە %93,2669 .

ئەو گەشەكردنانەی لە بواری زۆربوونی ژمارەی دانيشتووان لە نێوان ئەم 10 ساڵەدا لە كەركووك بەدی هاتووە , زۆربەی ئەو گەڕەكانەی گەشە دەكەن كورد نشينەكانن , ئەويش بەهۆی كۆچی بە كۆمەڵی جوتيارانەوە ڕو لە شار , ئەمەش دياردەيەكی نۆرماڵە لە هەموو وڵات و كۆمەڵگەكان , لە قۆناغی گواستنەوە لە دەرەبەگايەتيی لادێنشينييەوە , بۆ كۆمەڵگای سەرمايەداری , كە شارنشينی سيمای هەرە دياريیەتی , لە قۆناغی نيشتەجێ بووندا (ڕەوەندی - نيشتەجێ بوون لە لادێ - شارنشينی) , شارنشينی و گوندنشينی دژ بە يەكن , كاميان ڕێژەی بچێتە سەر ئەوی ديكە لە شوێن خۆی دادەبەزێت .

چەند گەڕەكێك لە گەڕەكەكانی ناوەندی شارن , وەك ئاغالق-چقور-ئاوچی-مەيدان -چای -شاترلو-بولاق- ساری كەهيە - پريادی پەرەسەندنێكی دياريیان بەخۆوە نەبينيوە لە ماوەی ئەو 10 ساڵەدا , لە بەرامبەردا دەبينيين چەند گەڕەكێكی كەناری نوێ بنياتنراو گەشەی فراوان دەكەن , لە پاڵيشدا چەند ناوچەيەكی دەرەوەی شار تێكەڵ بە شار دەبێت .

لەم ماوەيەدا هەردوو گەڕەكی شۆرجە و ئيمام قاسم , هەريەكەيان نزيك بە سێ بەرامبەر گەشەدەن , ئيمام قاسم كە

هەریەکەیان نزیك بە سێ بەرامبەر گەشەدەن , ئیمام قاسم کە بەشی سەرەوەی جێگەکەی چۆڵ بووە وردە وردە پڕ دەبێتەوە , نموونە جێگەی قوتابخانەی ئیمام قاسمە ((دەوترێت جێگەکەی چۆڵ بووە (73) .

موسەڵاو پریادی هەریەکەیان دوو بەرامبەر ژمارەی دانیشتوانیان دەچێتە سەر , ئەڵماس وەك گەڕەکێکی نوێ دەردەکەوێت , بەگلەر و ساری کەهیە سنوریان بچوك دەبێتەوە , تسن و بڵاوە دەبن بە بەشێك لە کەرکوك , بەهۆی کۆچکردنی دەوڵەمەندەکانی ناو شار بۆی و گەورە بوونی سنوری شار تا ئەوشوێنانە , پەیوەست دەبێت بە ناوەندی شارەوە .

بە شێوەی گشتی ئەوەی لە نێوان ئەو 10 ساڵەدا لە کەرکووکدا دەیبینین , گەشەکردنی ناوچە کوردنشینەکانە بە پلەی یەکەم , ئەمە بە بەرپاکردنی شۆڕشی 1958 تەکانی زیاتر دەدات .

شاری کەرکوك لە ساڵی 1947 دا , 67756 کەسی تێدا دەژیا , بەوانەوە بە کاتی لە کەرکووك دەژیان , هەروەها 23826 کەسیان لەو لادێیانە دەژیان سەر بە قەزای ناوەندی بوون .

دانیشتووانی ناو شار , 49441 کەسیان لە لیوای کەرکوك لە دایك ببون , لە لادێکانی سەر بە قەزای کەرکوکیش , 22193 کەسیان لە کەرکوك لە دایك ببوون .

وەك پێشتر ئاماژەمان پێیدا , لەو ژمارەیە , 3761 کەسیان بە شێوەی کاتی لە کەرکووکدا دەژیان , هەروەها 15006 کەسیان لە دایك بووی دەرەوەی شاری کەرکووك بوون , 1633 کەسیش لەوانەی لە دەرەوەی لیوا لە دایك ببون , لە شار و شارۆچکەو لادێکانی سەر بە قەزای ناوەندی شار دەژیان .

کۆچباری دەکرێت بە 3 جۆرەوە , کۆچی ناوخۆ لە چوارچێوەی سنوری یەك پارێزگا , کۆچی نێو دەوڵەتی , کۆچی دەرەکی (ئەوانەی لە دەرەوەی پارێزگاوە هاتوون).

ئەوانەی لە لیوای کەرکووك لە دایك نەببون لەم شوێنانەی خوارەوە بۆی هاتبوون : 3137 - بەغدا , 360- بەصره ,2531 - هەولێر , -2437 سلێمانی, 1639- دیاله ,205 -دلێم ,271 -کوت , 1598- عەمارە , 410 -حله , 98- کەربەلا, 213 - دیوانیه , مونتەفك -863 , لە دەرەوەی عێراق لە دایك بوو ژمارەیان 1327 کەس و بێگانە 552 کەس .

لە ساڵی 1957 ژمارەی دانیشتووانی ناو شاری کەرکووك گەیشتە 120402 کەس , لەوانە ژمارەی کریستانەکان 12691کەس , صائبەکان 207 کەس و جولەکە هیچ .

بە گوێرەی شوێنی لە دایك بوونیان , دانیشتووانی شار بەم شێوەیە دابەش دەبوون :

موصل 4936 کەس لەوانە 2077 کریستان و 5 صبی و 5 یەزیدی , سلێمانی 4410 کەس لەوانە 135 کەسیان کریستان بوون , هەولێر 4670کەس لەوانە 879 کەسیان کریستان بوون ,بەڵام ئەوانەی لە کەرکووك لە دایك ببون ژمارەیان گەیشتە 93705 کەس , لە دایك بووانی دیاله 2012 کەس لەناویان 92 کریستان , ڕومادی 779 کەس لە ناویان 380 کریستان , بەغدا 3788 کەس لە ناویان 908 کریستان , کوت 208 کەس , حله 176 کەس , کەربەلا 41 کەس , دیوانییه 164 کەس 4 ییان کریستان , عەمارە 1371 کەس لە ناویان 8 کریستان و 110 صبی , ناسریه 644 کەس , بەصره 271 کەس لە ناویان 77 کریستان و 23 صبی , ئەوانەی شوێنی لە دایك

له ناویان 77 کریستان و 23 صبی , ئەوانەی شوێنی له دایك بونیان دیار نییه 399 کەس , لەناویان 21 کریستان .

بەڵام ئەوانەی له دەرەوەی عێراق له دایك بوونه بریتیین له :

سوریا 75 کەس , لەوانه 40 کریستان .

لبنان 111 کەس , لەوانه 87 کریستان .

ئەردەن 19 کەس , له ناویان 3 کریستان .

سعودیه 4 کەس , له ناویان 1 کریستان .

وڵاتانی دیکەی عەرەبی 139 کەس , له ناویان 53 کریستان .

ئێران 523 کەس , له ناویان160 کریستان.

تورکیا 1318 کەس, له ناویان 1163 کریستان .

وڵاتانی دیکەی ئاسیاو ئوستراليا 128 کەس , له ناویان 28 کریستان .

ئەفریقا 9 کەس , له ناویان 8 کریستان .

ئەوروپا 449 کەس , له ناویان 439 کریستان .

ئەمەریکا 33 کەس , لەناویان 33 کریستان .

لێرەوه دەبینیین 26697 هاوڵاتی له دانیشتووانی شار له دەرەوەی کەرکووك له دایك بوونه , که دەکاته نزیك به چارەکی دانیشتووانی شار , بەشێك زۆریان له کریستان و صوبی پێك دەهاتن , ئەمانەش بەشێکی بەرچاویان لەوانه بوون , له کۆمپانیای نەوت دامەزرا بوون .

رێژەی خوێندەواری

لە کۆی دانیشتووانی گشتی ناوەندی قەزای کەرکووك , لە ساڵی 1947, بە ناوەندی شار و ئەو شوێنانەی لە ڕوی کارگێڕییەوە بەشێك بوون لێی , ژمارەی دانیشتوانیان دەگەیشتە 91582 کەس ((. دانیشتوانی ناو شاری کەرکوك 64547 کەسی جێگیر و 3761 کەسی میوان)), کە پێك هاتبوو لە دانیشتووانی ناو شاری کەرکوك و 83 لادێی دەوروبەر , کۆی گشتی دانیشتوانییان 14536 کەس بوو , هەروەها ئەم شارو شارۆچکانەی خوارەوەش , بشیر 1699 کەس , تازە 1918 کەس , تسن 2803 کەس, تۆبزاوە 1280 کەس)).

ژمارەی گشتی خوێندەوارانی شار 15137 کەس بوو , نەخوێندەوارانیش 62783 کەس بوون . ڕێژەی خوێندەواری دەیکردە 24% لە کۆی دانیشتووانی شار .

چەند نموونەیەك بۆ ڕێژەی خوێندەواری لە ساڵی 1947 لە گەڕەکە جیاکانی ناو شار وەردەگرین , بە گوێرەی جیایی پێك هاتەی نەتەوایەتی .

شۆرجە(کوردنشین) 2365 کەس , لەوانە 172 خوێندەوار و 1729 نەخوێندەوار . ڕێژەی خوێندەواری 9,9479%.

گەڕەکی چقور 3243 کەس (زۆربە تورکمان).

467 خوێندەوار , 2253 نەخوێندەوار . ڕێژەی خوێندەواری 20,727%.

کۆمپانیای نەوت 1770 کەس (زۆربە کریستان)((لە شاردا

کۆبونەوە لەسەر بنچینەی ئاینی و پیشەیی و ناوچەییە نەك خزمایەتی)).

751 خوێندەوار و 1161 نەخوێندەوار , ڕێژەی خوێندەواری %64,685.

شاترلو 4265 کەس (تورکمان و کورد).

1058 خوێندەوار و 2607 نەخوێندەوار, ڕێژەی خوێندەواری %40,58.

بەم شێوەیە دەبینیین لەساڵی 1947 بەرزترین ڕێژەی نەخوێندەواری لە شاری کەرکووك لە گەڕەکی کوردنشینی شۆرجە بووە .

ڕێژەی خوێندەواری لە ساڵی 1957 بەرز بووەوە بۆ %41.

23016 کەس کەمتر لە تەمەنی خوێندن

نەخوێندەوار	پیاو	26518
نەخوێندەوار	ژن	37272
خوێندنەوەو نووسین تەنها		26173
سەرەتایی	ژن	679
سەرەتایی	پیاو	1949
ناوەندی و ئامادەیی	ژن	463
ناوەندی و ئامادەیی	پیاو	1568
بەڵگەنامەی بەرز	ژن	83
	پیاو	505

بەڵگەنامەی بەرزتر لە بەکەلۆریۆس ژن 27

--------------- پیاو 114

بەڵگەنامە لە دەرەوەی وڵات ژن 4

پیاو 22

خوێندنی ئاینی پلەی مام ناوەند ژن 3

پیاو 14

خوێندنی ئاینی بەرز ژن 2

پیاو 10

خوێندەواری لەو گەڕەکانەی ئاماژەمان پێیدا , لە ساڵی 1957 بەم شێوەیەی خوارەوە گۆڕا .

گەڕەکی چقور

خوێندنەوەو نوسین ژن 210

پیاو 493

سەرەتایی پیاو 48

ژن 20

ناوەندی و ئامادەیی ژن 11

پیاو 46

بڕوانامەی بەرز ژن 2

پیاو 3

بڕوانامەی بەرزتر لە بەکەلۆریۆس ژن 0

بڕوانامەی بەرزتر لە بەکەلۆریۆس ژن 0

پیاو 1

ئەوانەی دیکە هەموو 0

کۆی گشتی 843 خوێندەوار , 89,29% زیاتر لە ساڵی 1947.

گەڕەکی شۆریجە

نەخوێندەوار ژن 2900

پیاو 2440

خوێندنەوەو نووسین ژن 28

پیاو 567

سەرەتایی ژن 3

پیاو 59

ناوەندی و ئامادەیی ژن 0

ناوەندی و ئامادەیی پیاو 12

بڕوانامەی بەرز ژن 0

پیاو 1

خوێندنی بەرز ئاینی پیاو 4

ئەوانی دیکە هەموو 0

کۆی گشتی 615 , 178,77% زیاتر لە ساڵی 1947. هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر نەخوێندەوار هاتنە شارەوە , بەڵام ڕێژەی خوێندەواری بەرز بووەوە بۆ 11,5168% .

گەڕەکی محەتەی کەرکوکی نوێ

خوێندەوار ژن 484

پیاو 834

سەرەتایی ژن 40

پیاو 105

ناوەندی و ئامادەیی ژن 27

پیاو 70

بڕوانامەی باڵا ژن 9

پیاو 27

بڕوانامەی باڵاتر لە بەکالۆریۆس ژن 13

پیاو 40

ئەوانەی دی هەموو 0 تەنها 1 ژن بڕوانامەی باڵای ئاینی هەبوو.

هێزی کار

لە ماوەی نێوان ساڵانی 1947 بۆ 1957 , کرێکاران لە ڕوی چەندایەتی و چلۆنایەتییەوە گەشەیکرد , لە ڕوی ژمارەو جۆرەوە .

بەهۆی کۆچی جوتیارانەوە بۆ شار , ژمارەیەکی زۆر جوتیاری ئەکتیف و چوست و چالاك پەیوەست بوون بە سوپای هێزی کاری شارەوە , شارییە خاوو خلیسکەکان بە زۆری کەرتی بازرگانی و خزمەتگەزاری و کارگێری شاریان بە دەستوە بوو .

بازرگانی و خزمەتگەزاری و کارگێڕی شاریان بە دەستوە بوو .

با چاو بە ئاماری کرێکاران و شێوەی کارەکانییان بخشێنیین , بە دوایدا ڕاوەستەیەك بکەین لە بواری گەشەکردنی لە باری چلۆنایەتی و چەندایەتی .

1947

بەرهەمی کشت و کاڵی و ئاژەڵداری 890 پیاو 16 ژن

کەل و پەلی خانو دروست کردن 53 پیاو 1 ژن

کرێکارانی کانەکان 1 پیاو

دروست کردنی بەرهەمی ڕووەکی 41 پیاو 4 ژن

دروست کردنی خواردی ئاژەڵی 250 61

دەرهێنانی نەوت و بەرهەمە نەوتییەکان 523 2 550
دەوروبەری کەرکوك

بەرهەمی کحولی و بەفر 8

پیشەسازی جگەرەو توتن 5

صابون و شخاتە 4 1

دارتاشی 486 6

پێست و خۆشکردنی 38

پێڵاو دروستکردن و سەراجی 111

ڕستن و چنین 59 2

دورین 297 166

ئاسنگەری و تەنەگە چێتی	466	
چاککردنەوەی ئامێری میکانیکی	403	
سەعاتچی و زێڕەنگەری	72	
کاری خانوو و ڕێگاو بان ..	378	
بۆڕیچی و کارەباچی و دانانی ئاودەست	86	
پۆست و گەیاندن و تەلەفۆن وڕادیۆ	107	
هێڵی شەمەندەفەر	43	173
کرێکارانی کەرتی گواستنەوە زەوی و ئاوی و ئاسمانی	1041	
بانك و بیمە و پارێزەری	60	1
پەروەردە	169	69
پزیشك و تەندروستی و دەرمانخانە	187	53
خزمەتگوزاری گشتی	169	69
فەرمانبەرانی دەوڵەت و شارەوانی	766	1
پۆلیس و زیندان و ئاگر کوژێنەوە	508	
بازرگانی(کڕین و فرۆشتن)	3298	35
ڕۆژنامەو هونەر	12	
خزمەتگوزاری گشتی و تایبەت	1828	333
هەمەجۆر	1244	27
کرێکاری نا پسپۆر	4324	28

کرێکارانی کەمتر لە 10 ساڵ 989 9

1957

ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك تەمەن بانتر لە 5 ساڵ 97376 کەس بوو .

خاوەند کار و فەنییەکان پیاو 1308

ژن 280

بەڕێوەبەر و فەرمانبەر و کارگێڕان ژن 54

پیاو 5684

فەرمانبەرانی نوسینگەو کاتبەکان ژن 9

پیاو 1010

تایبەتمەندی فرۆشتن ژن 35

پیاو 3523

کیشاوەرزان و شوان ژن 45

پیاو 1241

کرێکاری کانەکان ژن 1

پیاو 281

کرێکاری گواستنەوە ژن 1

پیاو 1481

خاوەند پیشە(پیشەگەران)　　ژن 313

پیاو 8441

کرێکارانی دەستی لە کەرتەکانی دیکە نەنوسراون ژن 91

پیاو 3259

کرێکارانی خزمەتگوزاری گشتی　　ژن 294

پیاو 3071

کرێکارانی دیاری نەکراو　　ژنان 45156

پیاوان　　21798

کۆی گشتی　　66954 .

تەنها 1123 ژن , لە کۆی 46279 ژن کاریان کردووە , کە دەکاتە تەنها 2,4%ی کۆی ژنان .

تەمەن لە نێوان 5- 15 ساڵ ژمارەیان 40955 بووە , لەوانە 30654 کەسیان کاریان دیار نییە . کەواتە ئەوانەی کاریان دیار نییە زۆریان لە ژنان و مناڵانی کەمتر لە 15 ساڵانن .

هەروەها دەبینیین مناڵانی کەمتر لە15 ساڵ , بەشی زۆری هاووڵاتیانی شار پێک دەهێنن , ئەمەش بەهۆی بەرز بوونەوەی ڕێژەی لە دایك بوون و دابەزینی ڕێژەی مردنەوە بوو .

لە ساڵی 1947 دەبینیین تەنها 1057 ژن کارییان کردووە , لە ساڵی 1957 ئەم ژمارەیە بەرز بۆتەوە بۆ 1123 , ئەم بەرز بونەوەیە لە ئاستی زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی شار و

ژمارەی گشتی کرێکاران نەبووە , لە ماوەی ئەو 10 ساڵەدا تەنها 66 کرێکاری ژن چووە سەر .

ژمارەی دانیشتوانی لیوا لە بان 5 ساڵەوە 308359 کەس.

خاوەند کار و فەنییەکان پیاو 2154

ژن 339

بەڕێوەبەر و فەرمانبەر و کارگێڕان ژن 66

پیاو 8549

فەرمانبەرانی نوسینگەو کاتبەکان ژن 10

پیاو 1150

تایبەتمەندی فرۆشتن ژن 59

پیاو 5917

کیشاوەرزان و شوان ژن 1210

پیاو 59785

کرێکاری کانەکان ژن 2

پیاو 396

کرێکاری گواستنەوە ژن 3

پیاو 2155

خاوەند پیشە(پیشەگەران) ژن 457

پیاو 11078

کرێکارانی دەستی لە کەرتەکانی دیکەنەنوسراون ژن 105

پیاو 4859

کرێکارانی خزمەتگوزاری گشتی ژن 454

پیاو 4635

کرێکارانی دیاری نەکراو پیاو 55833

ژن 149143

کۆ 204976

کۆی ژمارەی ژنانی کرێکار 2705 لە هەموو لیوای کەرکوك .

خانوو

لە شاردا کولتوری لادێ هەرەس دەهێنێت , وردە وردە نەوە لە دوای نەوە دەپوکێتەوە . تازەگەری , پەیوەندی خێزانی , لە خێزانی گەورەوە بچوك دەکاتەوە بۆ خێزانی بچووك , لە خانەوادەی تەواوەوە بۆ ژن و پیاو و منالّ بە تەنها , واتە بەش بەشی دەکات .

ئەو پەیوەندییە دەرەبەگایەتی باوك سالارییە ورد و خاش دەکات , پەیوەندییە خێڵەکییەکان هەڵوەشێنێتەوە . ئەمەش وا دەکات هاونیشتمانیان دابەش بن بەسەر ژمارەیەکی زیاتری یەکەی خانەوادەیی , هەر خانەوادەیەك پێویستی بە خانوی تایبەتی دەبێت بۆ ژیان لە چوارچێوەیدا .

لە مۆدێرنیتەدا چۆن شار و شارنشینی گەشەدەکات , بەهەمان شێوە بەهۆی پەیدا بوونی تەرزی نوێی خانوو دروستکردنەوە ,

باڵاخانەی بەرز پەیدا دەبێت , بازاڕەکان بەرین دەبنەوە .

بە تێپەڕ بوونی کات , لە شاردا ژمارەی خانووەکان لەگەڵ ژمارەی خێزانەکان نزیك دەبنەوە لە یەکتر , وردە وردە خێزانەکان دابەش دەبن , بە کۆمەڵ ژیان لە ناو یەك خێزان و کرێچێتی لە یەك حەوشدا نامێنێت . هەروەها بەهۆی بەرزبوونەوەی داهاتی تاك و بەکاربەری گشتییەوە , زۆربوونی پێداویستی خێزانەوە , ژمارەی ژوری بەکاربەری خانەوادەکان زیاد دەکات , تاکو دەگاتە ئەو ئاستەی ئێستا لە ڕۆژئاوادا هەیە , بەوەی هەر تاکێك لانی کەم بەشێوەی گشتی ژوری تایبەتی خۆی هەیە .

هەموو شێوە تەلارسازییەکان ((تەلارسازی ئاینی , تەلاسازی سڤیلی , تەلارسازی سەربازی)) لە سەردەمی مۆدێرنیتەدا گەشە دەکەن .

لە ساڵی 1947 خەڵکی شاری کەرکوك , بەم شێوەیە بەسەر جۆری خانووەکان دابەش ببون : ((7619 کەس لە قەسر , 42132 لە خانووی ئاسایی , 12 خێزان لە خانوی قوڕ . 2385 خانوو 9297 خێزانی تێدا دەژیا , کە کۆی دانیشتوانییان 41576 کەس بوو , کەپر و خانوی قامیش 103 خێزان کۆی دانیشتوانیان 725 کەس بوو , لە دەزگا حکومییەکان 5771 کەس و دەزگا ئەهلییەکان 1241 کەس و دەزگا ئاینییەکان 253 کەس دەژیان , ئەمانە لە مەلا و فەقێ و موەزین پێك دەهاتن)).

بەڵام لە ساڵی 1957 ((لە کۆی 22830 خێزان لە شاری کەرکوك 9940 خێزانی لە 1 ژوردا دەژیان , لە ناو ئەو خێزانانە 804 خێزان لە 1 کەس , 1657 خێزان لە 2 کەس و 1829 خێزان 3 کەس و 1804 خێزان لە 4 کەس و 1536 خێزان لە 5 کەس و

1077 خێزان له 6 کەس و 636 خێزان له 7 کەس و 343 خێزان له 8 کەس و 57 خێزان له 10 کەس و 25 خێزان له 11 کەس و 7 خێزان له 12 کەس و 2 خێزان 13 کەس و 14 کەس و 4 خێزان له 16 کەس پێك دەهات . له بەرامبەردا 184 خێزان خانوی 7 ژوری و 74 خێزان له 8 ژوری و 115 خێزان له 9 ژوور دەژیان .

له کۆی 22830 خێزان , 17559 خێزانیان کرێچی بوون , واته تەنها 23% خەڵکی شار خانوی تایبەتی خۆیان هەبووە . لەناو ئەو خێزانانه 64 خێزان له قەسرا دەژیان , کۆی ژمارەیان 378 کەس بوون . هەروەها 4441 خێزان له خانوی قوڕدا دەژیان , 5 خێزان له باڵاخانه , 4 خێزان بێ خانی ,6 ماڵ له کەپر , 48 ماڵ له ناو دوکانا , 48 خێزان له کۆلێتدا و 10 ماڵ له ڕەشماڵ)) .

به بەراورد لەگەڵ هەردوو ئامار , دانیشتووانی قەسر نشین له 7619 دابەزی بۆ 378 کەس , دانیشتووانی کەپر و خانوی قوڕ له 12 خێزان خانوی قوڕ و 103 خێزان که له 725 کەس پێك دەهاتن له کەپر بەرز بوەوە بۆ 4441 کەس له خانوی قوڕ , 4 خێزان بێ خانوو , 6 ماڵ له کەپر ,48 له کۆلێت , 10 ماڵ له ڕەشماڵ , واته ژمارەی خانووی قوڕ و ژیان له شوێنه خەراپەکان زۆر چووە سەر , ئەمەش دیاردەیەکی ئاساییه له هەموو وڵاتان جوتیارانی لادێ که کۆچ دەکەن بۆ شار , بەهۆی لاوازی توانای ئابورییانەوە لەم شوێنانه دەژێن .

هاوکات له ساڵی 1957 دا , دەبینیین 5 خێزان له باڵه خانەدا دەژێن , ئەمەش مۆدەیەکی نوێی تەلارسازی بوو هاته ئاراوە , دروستکردنی خانووی چەند نهۆمی یه .

شالاوی کۆچ له لادێوه بۆ شار دەستی پێکرد , بۆیه نیشتەجێبوانی یەك ژوور له شار دەچێته سەر . ژمارەی خاوەن خانوو له 54,6% له ساڵی 1947 دابەزی بۆ 23%. له ساڵی 1957 , ئەمەش دەربڕی ئەوەیه ئەوانەی هاتوونەته شارەوه زۆربەی زۆریان کرێچی بوونه , هەروا 43,5% خێزانەکان له یەك ژووردا دەژیان , تەنانەت خێزانی 16 کەسیشیان تێدابوو .

باری خێزانداری

به گەشەکردنی کۆمەڵ , هەڵوەشاندنەوەی پەیوەندی کۆمەڵایەتی کۆن و نەرێته دواکەوتووەکان , چەند ژنەش له کۆمەڵدا هەڵدەوەشێتەوه , هەرچەنده له ناوەڕاستی سەدەی ڕابردوودا , به هۆی قۆناغی به شاربوونەوه له ئەنجامی کۆچی به کۆمەڵی جوتیاران له لادێوه بۆ شار , کۆمەڵێك ڕەوشت و نەرێتی لادێیان لەگەڵ خۆیان هێنایه شارەوه , بەڵام نیشتەجێبوونیان پنتی دەستپێکه بۆ گۆڕانکاری نەوەکانی دوواتر , ناتوانیین ئەو گۆڕانکارییه له دەستپێکدا هەست پێ بکرێت , بەڵکه کاریگەری لەسەر نەوەکانی داهاتوو دانا .

باری خێزانداری یەکێکه لەو جیاوازیانەی به گەشەی کۆمەڵ و تێپەڕ بوونی کات گۆڕانی بەسەردا دێت , هەروا له گەلێکەوه بۆ گەلێکی دیکه دەگۆڕێت .

له ساڵی 1947دا , له قەزای کەرکووك , باری خێزانداری بەم شێوەیەی خوارەوه بووه :

33157 کەس 1 ژن , 877بیان 2 ژن , 84بیان 3 ژن , 18یان 4 ژن .

نموونە لەسەر باری خێزانداری لە چەند گەڕەکێکی شاری کەرکووك :

شۆرجە 2365 کەس .

879 کەس یەك ژن , 18 یان 2 ژن , 1 بیان 3 ژن , 1یش 4 ژن .

گەڕەکی چقور 3243 کەس .

1046 یەك ژن , 34 دوو ژن , 3بیان 3 ژن , 1 بیان 4 ژن . لێرە دەبینیین چەند ژنە لە گەڕەکی چقوری زۆربەی تورکمان نشین بەرزترە لە شۆرجەی کورد نشینی زۆربەی نەخوێندەوار , کە بەشی زۆریان تازە لە لادێوە کۆچیان کردووە بۆ شار , ئەمەش دەربڕی ئەوەیە چەند ژنە لە کۆمەڵگای تورکمانی ناو شاریشدا باو بووە لەو کاتە .

کۆمپانیای نەوت 1770 کەس .

1062 بیان 1 ژن , 2 بیان 2 ژن , 1بیان 3 ژن , 1یان 4 ژن . بەهۆی ئەوەی زۆربەی دانیشتووان لەم گەڕەکە کریستانن , بۆیە چەند ژنە لە ئاستێکی زۆر نزمە .

گەڕەکی شاترلو 4265 کەس .

1663 یان 1 ژن , 42 بیان 2 ژن , 4بیان 3 ژن , 1بیان 4 ژن .

ساڵی 1957 , لە هەموو کەرکووك .

یەك ژن 42921

دوو ژنە 1035

سێ ژنە 519

چوار ژنە 54

کەمتر لە 15 ساڵ 51294

شۆرجە ژمارەی دانیشتووان 7711 کەس .

یەك ژن 2994

دوو ژن 106

سێ ژن 14

چوار ژن 4

کەمتر لە 15 ساڵ3298

گەڕەکی چقور ژمارەی دانیشتووان 3523 کەس .

1 ژن 1147

دوو ژن 33

سێ ژن 4

چوار ژن 3

گەڕەکی محەتەی کەرکوکی نوێ ژمارەی دانیشتووان 2951کەس .

ژمارەی کریستانەکانی گەڕەك 2341 کەس .

تەنها 3 کەس 2 ژنە (بەهۆی ئەوەوەی زۆربەی دانیشتووانی ئەم گەڕەکە کریستان بوو بۆیە کەمترین ڕێژەی چەند ژنەی تێدا بوو).

هەموو لیوای کەرکوك

هەموو لیوای کەرکوك

پیاو 106802

ژن 106995

ڕەبەن ژن 19387

ڕەبەن پیاو 34066

1ژن 71104

2 ژن 4552

3ژن 479

4 ژن 140

ناو شاری کەرکوك ژمارەی کەمتر لە 15 ساڵ , کوڕان 26861 کەس بوون , لە ناویان 41بیان تەنها ژنێکیان هێناوە , 3بیان دوو ژن , هەرچی کچانە 24433کەس , لە ناویاندا 203 بیان شویان کردووە (بەم شێوەیە دەبینیین گەنجانی کەمتر لە 15 ساڵ زیاتر لە 42% دانیشتووانی شار پێك دەهێنێت).

هەموو لیوای کەرکوك

کوڕانی کەمتر لە 15 ساڵ ژمارەیان 91310 کەس بوو , لەوانە 144 کەسیان یەك ژنیان هێناوە , 3 کەسیان دوو ژن , بەڵام کچان ژمارەیان 83732 کەس بوو , لە ناویاندا 384 کەسیان شوییان کردووە .

هەرچەندە شارنشینی نەریتی دواکەوتویی چەند ژنە لاواز دەکات , بەڵام ئەو جوتیارانەی هاتبوونە شارەوە , سەریان جوتیار و جەستە لە شار بوون , عەقڵ لادێیی بەڵام ئاوی

جوتیار و جەستە لە شار بوون , عەقڵ لادێیی بەڵام ئاوی بەلوعەی شاریان دەخواردەوە , باشتر بوونی باری ئابورییان , زیاتر هانی دەدان بۆ چەند ژنە , دواتر لە پرۆسەیەکی درێژ خایەندا , لە نەوەکانی داهاتوو , ئەو نەرێتە بەرەو هەڵوەشاندنەوە چوو .

سەرچاوەکان :

تێبینی : بە بەرفراوانی لە هەردوو ئاماری فەرمی دەوڵەتی عێراقی ساڵانی 1947 و 1957 کەڵك وەرگیراوە .

1- ((المجموعه الاحصائیه السنویه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص 97).

2-((الحزب الشیوعی والمساله الزراعیه فی العراق - نصیر سعید الکاڤمی - مرکز الابحاپ والدراسات الاشتراکیه فی العالم العربی -گبعه الاولی1986 -ص47)).

3- المجموعه الاحصائیه السنویه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص46)).

4-چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986-ل 25)) .

-5

(کوردستانی نوێ-ژمارە 3273- 19- 1 -2004- 2004- کەماڵ مەزهەر).

6-(ل26- هەولێرم وا دیوە -مەولود بێخاڵی)) .

7- (شڤی التاریخ فی احیاو کرکوك - د.صبحی ساعتجی - ایلاف 14-7 - 2005).

8- (چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986 ل62)) .

9- چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986)) .

10- (جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق -سەنتەری برایەتی- گواستنەوەو هاتوچۆ -محمد عبداللە عومەر-ل272).

11- (جوگرافیای هەرێمی کوردستانی عێراق -سەنتەری برایەتی- گواستنەوەو هاتوچۆ -محمد عبداللە عومەر-ل272).

12- (کەماڵ مەزهەر - کوردستانی نوێ-ژمارە 3273).

13-

-منگقە کرکوك -محاولات تغییر واقعهاالقومی-د.نوری گالبانی-لندن1995ص38)).

14- (چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986 ل 60)).

15- (ل8-کەرکوك -ژمارە 10-کەرکوك لە مەوسوعەیەکی عێراقی ساڵی 1947دا-د.نوری تاڵەبانی).

16- چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986 ل78)).

17- منگقە کرکوك -محاولات تغییر واقعهاالقومی-د.نوری گالبانی-لندن1995 ل39)).

18- منگقه کرکوك -محاولات تغيير واقعها القومی- د.نوری گالبانی-لندن1995 ص 39)).

19- منگقه کرکوك -محاولات تغيير واقعها القومی- د.نوری گالبانی-لندن1995 ص 39))

20-(سەنتەری برایەتی -ژمارە 20 - هاوینی 2001- کاریگەری نەوتی کەرکوك لەسەر ڕاگوێزانی کورد لە کەرکوك و بەعەرەبکردنی -پرۆفیسۆر د.ئازاد نەقشبەندی -ل25)).

21- (کەرکوك ژمارە 22 و 23 ل95-96).

22-(ماژا فی کرکوك - تالیف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص123).

23- (ماژا فی کرکوك - تالیف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 53).

24- (قوتابخانەی ئیمام قاسمی سەرەتایی ئیمام قاسم 1- 10 - 1934 - گۆران فەتحی - کوردستانی نوێ - ژمارە 3244 - 18-4- 2004).

25-(باسەڕە ژمارە 2 بەرواری 7-5-2003 محەمەد عەبدواڵلە کاکەسور).

26-(مکتبات کرکوك - نجاه محمد اوغلو- ئەنتەرنێت).

27-(مکتبات کرکوك - نجاه محمد اوغلو).

28- کەرکوك - ژمارە 23-22 - ل138سمکۆ بەهرۆز - مێژووی هونەری بیناکاری ....).

29- (شژی التاريخ فی احياو کرکوك - د.صبحی ساعتجی - ئیلاف 14-7 - 2005).

30- (المجموعه الاحصائيه السنويه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص 132- 133).

31- (المجموعه الاحصائيه السنويه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص 122).

32- ((المجموعه الاحصائيه السنويه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص121).

33-(ماژا فی کرکوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - 86).

34- (ماژا فی کرکوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 138).

35- کەرکوك 23-23- بایەخی جیۆپۆلەتیکی ... پشتیوان حسێن و کارزان ئیبراهیم ساڵەح -2004-2005-ل18-21)

36- (ماژا فی کرکوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 130).

37- (المجموعه الاحصائيه السنويه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو -ص47).

38- (ماژا فی کرکوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 127).

39- (جغرافيه العراق-د.جاسم محمد خلف - دارالمعرفه- ص 273- له سەردەمی شۆڕشی 1958 چاپکراوه).

40- (الحزب الشيوعی والمساله الزراعيه فی العراق - نصير سعيد الكاڤمی - ص178-179).

41-(نشاه مدن العراق و تگورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهدالبحوپ والدراسات العربيه - ص75).

42- (نشاه مدن العراق و تگورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهد البحوپ والدراسات العربيه - ص75).

43- (المجموعه الاحصائيه السنويه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص 232).

44- (المجموعه الاحصائيه السنويه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص 221).

45- (المجموعه الاحصائيه السنويه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص 228).

46- (ماژا فی کرکوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 95).

47- (ماژا فی کرکوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص96).

48-(جغرافيه العراق-د.جاسم محمد خلف - دارالمعرفه- ص 325- له سەردەمی شۆڕشی 1958 چاپکراوه).

49- (ماژا فی کرکوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 70).

50- (مژکرات -يوسف حنا يوسف -ابو حکمت ص38).

51- (المجموعه الاحصائيه السنويه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص42).

52- (ماژا فی کرکوك - تالیف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص53).

53- (ماژا فی کرکوك - تالیف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 55).

54- (ماژا فی کرکوك - تالیف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 134).

55- (ماژا فی کرکوك - تالیف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص98).

56- ((المجموعه الاحصائیه السنویه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص42).

57-(ماژا فی کرکوك - تالیف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 136-137).

58- ((المجموعه الاحصائیه السنویه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص74).

59- (المجموعه الاحصائیه السنویه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص76).

60-(ماژا فی کرکوك - تالیف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 131).

61- (ماژا فی کرکوك - تالیف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه کرکوك - ص 140- 141).

62-(المجموعه الاحصائیه السنویه العامه لسنه 1952 - مگبعه الزهراو - ص67).

63- (المجموعه الاحصائيه السنويه العامه لسنه 1952 - مكبعه الزهراو - ص68).

64- (ماژا فی كركوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه كركوك - 1957 ص 50).

65- (ماژا فی كركوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه كركوك - ص50).

66- (ماژا فی كركوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه كركوك - ص51).

67- (ماژا فی كركوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه كركوك - ص52).

68- (ماژا فی كركوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه كركوك - ص51).

69- (ماژا فی كركوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه كركوك - ص 133).

70-(ماژا فی كركوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه كركوك - ص 41-42).

71- (ماژا فی كركوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه كركوك - ص 139).

72- (ماژا فی كركوك - تاليف فهمی عرب و فاچل محمد - گبعه كركوك -ص 56-57- 58 - 59 - 60 - 61 - 62 -63- 64- 65).

73- ((قوتابخانەی ئیمام قاسمی سەرەتایی ئیمام قاسم 1- 10 - 1934 - گۆران فەتحی - كوردستانی نوێ - ژمارە 3244